

Azerbaijani Journal of Economics and Social Studies

Azərbaycanın İqtisadi və Sosial Araşdırmalar Jurnalı

www.azjess.com

Sayı/Number 5 (4), 2015

NEFT BUMU VƏ İQTİSADİ ARTIMIN TEMPLƏRİ: QISA VƏ UZUNMÜDDƏTLİ DÖVRLƏRDƏ TƏSİRİN EMPRİK ARAŞDIRILMASI

Həmzə Xəlilov

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı və menecment kafedrasının professoru

Xülasə

İqtisadi böyüməyə təsir xüsusiyyətləri ilə əlaqədar, “neft ölkələri”ndə artımın templəri və strukturu barədə dəyərləndirmələrin, ölkələrarası müqayisələrin bu ölkələrdə baş vermiş hasilat bumu amilinin, onun qısa, orta və uzun müddətli nəticələrinin nəzərə alınmaqla aparılması məqsədəuyğun olur.

Məqalədə müvafiq məlumatların statistik metodlarla təhlili əsasında, neft bumlarının sıçrayışlı artım templərini şərtləndirdiyi, hasilatın post-pik şəraitində isə iqtisadi artım templərinin karbohidrogen resursları hasilatının dinamikası, neft gəlirlərinin iqtisadi və sosial inkişaf məqsədləri üçün istifadəsi miqyasları ilə yanaşı, həm də yüksək ÜDM bazası effektinin təsiri ilə formalaşdığı aşkar olunur. Göstərilir ki, yüksək ÜDM bazası effektinin nəzərə alınması, hasilat bumunun pik nöqtəsindən sonra iqtisadi artım templərinin qısamüddətli dövrdə kəskin aşağı düşməsinin və yaxud da, bəzən uzunmüddətli dövrdə də, nisbətən aşağı artım templərinin müşahidə edilməsinin, bütün hallarda, “resurs lənəti”nin təzahürləri kimi qiymətləndirilməsinin düzgün olmadığını deməyə imkan verir.

Digər tərəfdən, təbii resurslarla zəngin ölkələr kimi, neft iqtisadiyyatları üçün ümumiyyətlə, aşağı artım templərinin xas olması, araşdırılan dövr üzrə empirik təhlillərin nəticələri ilə sübutunu tapmır. Müvafiq amillərin təsiri ilə, iqtisadi artım templəri ayrı-ayrı ölkələrdə və konkret müddətlərdə nisbətən aşağı ola bilər.

Açar sözlər: neft bumu, iqtisadi artım, iqtisadi artım tempi, neft iqtisadiyyatlı ölkələr, yüksək ÜDM bazası effekti.

1. Giriş

Neft və qaz hasilatlarında bum¹, baş verdiyi ölkədə iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərən fenimənal amil kimi, həmişə diqqəti cəlb etmişdir. Belə amil olaraq, neft bumunun müxtəlif ölkələrin təmsalında iqtisadi artıma təsiri ayrı-ayrı tədqiqatçıların araşdırıma obyektinə olmuşdur.² Bumun ÜDM-in və investisiyaların artmasına təsirinə dair ölkələr qrupu üzrə də təhlillər aparılmışdır.³ Bu cür yanaşmalar, iqtisadi inkişafa neft bumunun təsirinə ölkələr üzrə spesifikliklərə malik olduğu nəzərə alınarsa, həqiqətən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla yanaşı, təbii resursların hasilatı bumuna və ümumiyyətlə təbii resurslarla zəngin iqtisadiyyatlarda, artım məsələsinə həsr edilmiş tədqiqatlar⁴ da neft bumunun iqtisadi artıma təsirinə təbiəti və xarakterinə hərtərəfli aydınlıq gətirilməsi baxımından ayrıca maraq doğurur.

Qeyd edilən tədqiqatlarda, ümumi şəkildə götürsək, hasilat bumunun iqtisadi artım tempələri ilə əlqəsinin araşdırılmasına yanaşmanın iki əsas cəhəti diqqəti cəlb edir.

Birincisi, əsas diqqət bumun, hasilatın artması nəticəsində əldə olunan gəlirlərin həcmində yüksəlməsi vasitəsilə, iqtisadi artım tempəsinə təsirinə araşdırılmasına

¹İqtisadi artıma təsiri baxımından istər xam neft və istərsə də təbii qaz hasilatının yüksəlişinin xarakter etibarilə uyğunluğu və həmin proseslərin zaman etibarilə bəzən üst-üstə düşməsi ilə əlaqədar, işdə onlara bir yerdə baxılır və neft bumunu ifadəsi altında həm neft və həm də qaz hasilatında kəskin yüksəlişlər nəzərdə tutulur.

²Betty Agnani and Amaia Izay Growth in an oil abundant economy: The case of Venezuela August, 2008(n/b) B. Merlevede & K. Schoors & B. Van Aarle (2007) Russia from Bust to Boom: Oil, Politics or the Ruble? Pinto, Brian (1987)Nigeria during and after the Oil Boom: A Policy Comparison with Indonesia; Junko Koeda & V. Kramarenko (2008)Impact of Government Expenditure on Growth: The Case of Azerbaijan; Mohsen Mehrara , Seyed Mohammad Hossein Sadr , Atefeh Shahabadi FarahaniThreshold Effects In The Relationship Between Oil Revenues And Growth In Oil Exporting Countries; Lewis, J.D. (1995) Indonesia's Industrial and Trade Policy During and After the Oil Boom; Anamaria Pieschacón Oil Booms and Their Impact Through Fiscal Policy_ Department of Economics and Graduate School of Business Stanford University May 25, 2009(n/b-2); Zafar, Ali (2004). What happens when a country does not adjust to terms of trade shocks?: the case of oil-rich Gabon. World Bank Publications. p. 9.Paul Dyer,Tarik Yousef. Will the Current Oil Boom Solve the Employment Crisis in the Middle East? CHAPTER 1.3; Roger Hosein Booming hydrocarbon exports, deagriculturalization and food security in Trinidad and TobagoFarm & Business: The Journal of the Caribbean Agro-Economic Society (CAES)(2007). 7 (1) 51-79 (n/b 3)

³Benhua Yang, Yewfoong Lam, Resource booms and economic development: the time series dynamics for 17 oil-rich countries Applied Economics Letters 10/2008; 15(13):1011-1014. DOI: 10.1080/13504850600972402

⁴Jeffrey D. Sachs, Andrew M. Warner The big push, natural resource booms and Growth Journal of Development Economics Vol. 59 _1999; Jeffrey D. Sachs and Andrew M. Warner.Natural resource abundance and economic growth Center for International Development and Harvard Institute for International Development Harvard University Cambridge MA November, 1997; Rodriguez, Francisco & Sachs, Jeffrey D (1999) Why Do Resource-Abundant Economies Grow More Slowly? Journal of Economic Growth, 4: 277-303 (September 1999); David Rudd An Empirical Analysis of Dutch Disease: Developing and Developed Countries Illinois Wesleyan University(n/b 3); ISBN 978-1-00-716495-7;Mineral-rich countries and Dutch disease: Understanding the macroeconomic implications of windfalls and the development prospects the case of Equatorial Guinea. World Bank Publications;

yönəldilir. Belə yanaşma, əslində, bumun artıma dolayı təsirini ön plana çəkir. Hasilatın yüksəlməsinin ÜDM-in fiziki artımının müstəqim amili kimi təsiri ayrıca nəzərdən keçirilmir. Bu, məsələnin hərtərəfli araşdırılması tələbinə uyğun gəlmir.

İkincisi, bumun iqtisadi artıma təsiri, üstün olaraq, artım templərinin konkret səviyyəsinin formalaşması və onun müqayisəli dəyərləndirilməsi baxımından təhlil edilir. Bumun iqtisadi artım templərinin qısa, orta və uzun müddətli dinamikasına təsirinin xüsusiyyətlərinə və onları şərtləndirən amillərə zəruri diqqət yetirilmir.

Bizim irəli sürdüyümüz əsas ideya ondan ibarətdir ki, neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə yeni, yüksək məhsuldarlıqlı yataqların istisamarına başlanılması nəticəsində hasilatın qısa müddət ərzində sürətlə və genişmiqyaslı yüksəlişi iqtisadi artımın tempi və strukturuna həm qısa və orta, həm də uzunmüddətli dövrdə spesifik və əsaslı təsir göstərir. Bu cəhətlərin iqtisadi artımın dinamikasının təhlili və müvafiq dəyərləndirmələrin aparılması, ölkələrarası müqayisələr zamanı nəzərə alınmasına ehtiyac yaranır. Biz göstəririk ki, araşdırmalarda qeyd edilən cəhətlərə diqqət yönəldilmədiyi hallarda, neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə artımın xarakteri və onu şərtləndirən əsas amillər barədə qeyri-dəqiq təsəvvürlər yarana bilər.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, neft bumunun iqtisadi inkişafa tək cə qısamüddətli dövr üçün deyil, həm də orta və uzunmüddətli dövrlərdə doğurduğu təsirlər barədə ümumi səciyyəli və daha geniş təsəvvürlər əldə etmək baxımından, müvafiq ölkələr üzrə materialların birgə və müxtəlif şəraitli dövrləri əhatə etməklə araşdırılması da maraqlıdır. Bu istiqamətdə atılan addımlar, bumun həm iqtisadi artım göstəricilərinin ümumi dinamikasına, həm də onun strukturu və keyfiyyətinə təsirinin aşkarlanmasında da irəliləyişlərə yol açır.

Məqalədə neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə karbohidrogen resursları hasilatının sürətli artımının, bumun konkret parametrlərindən asılı olaraq, iqtisadi artımın xarakterinə təsiri və onun mexanizmi açıqlanır. Bununla yanaşı, hasilatın post-pik mərhələsində iqtisadi artım templərinin dinamikasının səciyyəvi cəhətləri müəyyən edilir. Göstərilir ki, həmin mərhələdə iqtisadi artım templəri hasilatın həcmnin dinamikasının, bum nəticəsində əldə edilən neft gəlirlərinin istifadə edilməsi üzrə siyasətin və yüksək ÜDM bazası effektinin təsiri altında formalaşır. Bu cəhət neft ölkələrində iqtisadi artım templərinin müvafiq göstəricilərinin dəyərləndirilməsi, hasilatın post-pik şəraitində iqtisadi siyasət tədbirlərinin müəyyən edilməsi, habelə təbii resurslarla zəngin ölkə kimi neft iqtisadiyyatlarının nisbətən aşağı artım templəri nümayiş etdirmələrinə dair məsələlərin müzakirəsi zamanı nəzərə alınmalıdır.

Müasir şəraitdə müvafiq qurumlar tərəfindən istər karbohidrogen xammalının hasilat həcminə və qiymətlərinə, istərsə də neft hasilədiçi ölkələrdə iqtisadiyyatın sektorları üzrə kifayət qədər uzun dövrü əhatə edən məlumatlar bazasının (o cümlədən DB-nin WDI hesabatlarının bazası) yaradılması qeyd edilən sahədə korrelyasiya-reqresiya təhlilləri əsasında etibarlı göstəricilərin əldə edilməsinə imkanlar açır. Nəticədə, neft bumunun iqtisadi artım göstəriciləri və ayrı-ayrı sektorların inkişafı ilə əlaqəsinin xarakterini səciyyələndirən neft iqtisadiyyatlı bütün ölkələrin real

məlumatlarına əsaslanan göstəricilər əldə etmək və müxtəlif amillərin təsiri nəzərə alınmaqla, onların dinamikasının xüsusiyyətlərini izləmək mümkün olur.

Hazırkı şəraitdə (XXI əsrin ötən dövründə) bir sıra spesifik cəhətlər neft bumunun iqtisadi artıma təsirində müəyyən xüsusiyyətləri şərtləndirir və onların araşdırılması ayrıca maraq kəsb edir:

- a) Çağdaş şəraitdə neft və qaz hasilatının kəskin artmasına gətirib çıxaran yataqların işlənilməsi bir qayda olaraq daha böyük investisiya qoyuluşları tələb edir. Bu qoyuluşlar, özlüyündə, ölkə iqtisadiyyatının (əsasən, ölçüsü çox böyük olmayan iqtisadiyyatların) inkişaf gedişinə təsir göstərən amil kimi çıxış edir;
- b) XXI əsrin birinci dekadasında xam neft və təbii qazın qiymətlərində əsnəklilik halları saxlanılsa da, bu dövrün birinci yarısında qiymətlərin yüksəlmə meylinin qərarlaşması, ikinci yarısında enmə hallarının qiymətlərin yüksək səviyyədə olduğu zamanda baş verməsi ilə əlaqədar, bum nəticəsində əldə edilən neft-qaz gəlirlərinin ümumən böyük həcmli səciyyəvi olmuş və bumun iqtisadi inkişafa çoxkanallı təsir imkanları davamlı təmin olunmuşdur;
- c) Bumun baş verdiyi ölkələrin əksəriyyətində, daxil olan neft-qaz gəlirlərinin dövlət tərəfindən istifadəsi mexanizminin əsas vəsilələrindən biri kimi, suveren fondlar yaradılmaqla, həmin vəsaitlərdən istifadə tənzimlənmişdir.

Qeyd edilənlər əsrimizin ötən dövründə baş vermiş neft-qaz bumlarının iqtisadi artımın xarakteri və strukturuna təsirinə fərqli cəhətlər gətirə bilmişdir. Bu da, mövcud əhatəli məlumatlardan istifadə imkanlarından yararlanmaqla, əvvəlki dövrlərdə baş vermiş bumlarla müqayisəli empirik araşdırmaların aparılmasına marağı artırmışdır.

Hazırkı dövrdə neft-qaz hasilatı və ölkələrin iqtisadiyyatında neft sektorunun yerinə dair geniş statistik məlumatların mövcud olması qeyd edilən istiqamətdə nisbətən əhatəli empirik araşdırmalara şərait yaradır.

2. Neft bumunun əsas göstəriciləri və mərhələlərinin müəyyən edilməsi

Neft bumunun iqtisadi artıma təsirinin araşdırılması, ilk növbədə, neft bumunu “ifadə edən” göstəricinin seçilməsi ilə bağlıdır. Bu göstərici karbohidrogen resurslarının hasilatının kəskin yüksəlişinin iqtisadi artıma və onun strukturuna təsirinin ayrıntılı açıqlanması⁵ tələblərinə uyğun olmalıdır. Həmin tələblərə neft-qaz hasilatının natural ifadədə artımının templəri göstəricisi daha çox uyğun gəlir⁶

⁵Ümumiyyətlə, neft-qaz hasilatı bumunun iqtisadi artıma birbaşa və dolaylı təsirlərinin ayrılması məqsədəuyğundur. Birbaşa təsir hasilatın fiziki artması, neft sektoruna xidmət sferasının genişlənməsi, o cümlədən neft və qazın nəqlinin artması nəticəsində ÜDM-in fiziki həcminin yüksəlməsində ifadə olunur. Bunu “neft artımı” da adlandırmaq

10 | *Həmzə Xəlilov. Neft bumu və iqtisadi artımın templəri: qısa və uzunmüddətli dövrlərdə təsirin empirik araşdırılması*

Bu göstəricinin istifadəsi zamanı iki cəhətə diqqət yetirilməsinə ehtiyac yaranır.

Birincisi, bilavasitə hasilatın kəskin yüksəlişindən öncə, habelə hasilatın stabilləşməsi və ya azalmasını baş verdiyi şəraitlərdə fəaliyyət göstərən amillərin də təsirinin nəzərə alınması baxımından, nisbətən uzun zamanı əhatə edən dövrün orta illik göstəricisinin götürülməsi məqsədəuyğun olur. Qeyd edilən proseslərin davamiyyətinin empirik məlumatlar əsasında izlənilməsi müasir şəraitdə belə məqsəd üçün 10 illik dövrün orta göstəricilərin yararlı ola bildiyini sübut edir. Aşağıdakı qrafikdən də aydın olduğu kimi, 2000-ci illərin birinci dekadası çərçivəsində baxıldıqda, həmin dövr ərzində neft bumlarının (*empirik araşdırmaların irəlində şərh edəcəyimiz nəticələri hasilatın həcmnin nisbətən qısa müddət ərzində 2 dəfə və daha çox yüksəlməsinin iqtisadi artıma təsirində spesifik cəhətləri şərtləndirdiyini və bununla əlaqədar həmin həddin bumun aşağı sərhəddi kimi qəbul olunmasının məqsədəuyğunluğunu göstərir*) ən azı 2 mərhələsi əhatə olunmuşdur.⁷

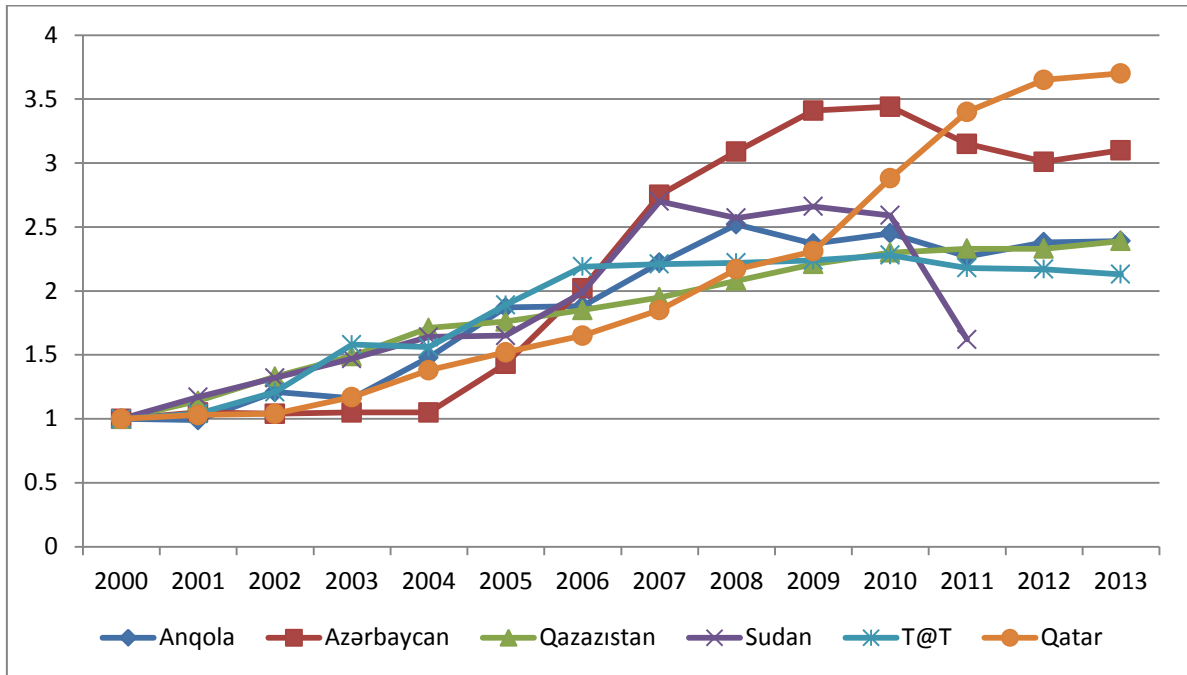
İkincisi, xam neftin və təbii qazın natural həcmi vahid göstəriciyə gətirilməlidir. Bununla əlaqədar, biz müvafiq ölkələr üzrə hasil olunan təbii qazın həcmnin neft ekvivalentində götürülməklə (*belə göstəricilər, məsələn, BP-nin müvafiq məlumatlar bazasında verilir*) neft hasilatının natural həcmi ilə cəmləmişik. Hər iki göstəricinin mənbəyi kimi, əsasən, BP-nin illər üzrə dərc etdiyi məlumatlar istifadə edilmişdir.⁸

olar. Dolayı təsir, əsasən, bum nəticəsində yaranan neft gəlirləri ilə, daha doğrusu, həmin gəlirlərin dövlət tərəfinədən və neft və qaz hasilatı ilə məşğul olan şirkətlər tərəfindən istifadəsi ilə bağlı olur. Bu təsirin çoxistiqamətli və xarakterinə görə qısa, orta, habelə uzunmüddətli, nəticəsinə görə isə həm müsbət və həm də mənfi ola bildiyi nəzərə alınmalıdır.

⁶ Bir sıra tədqiqatlarda neft bumu dedikdə neft-qaz satışından əldə olunan gəlirlərin sürətlə artması (windfalls) nəzərdə tutulur (bax-Anamaria Pieschacon "Oil Booms and Their Impact Through Fiscal Policy və s/) Lakin həmin göstəricinin bizim araşdırmamızın məqsədi baxımından istifadəsi əlverişli deyil. Çünki xam neft və təbii qaz qiymətlərinin miqyaslı artması hallarında gəlirlərin məbləği hasilatın real həcmnin artmadığı, hətta bir qədər azaldığı hallarda da yüksələ bilər.

⁷ Daha ətraflı təsəvvürlər əldə etmək baxımından bumun gedişinin 3 mərhələ -hasilatın yüksəlməsi üçün bazanın yaradılması, hasilatın sürətli artımı və post-pik mərhələlərini ayırmaqla araşdırılması məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Məsələn, Azərbaycan üçün 2000-2004-cü illərdə sürətli artımı təmin edən yeni yataqların işlənilməsi (bu mərhələ üçün bir sıra hallarda səciyyəvi olan iri həcmli investisiyalar, xüsusilə, kiçik ölçülü iqtisadiyyatlarda iqtisadi artımın tempi və strukturuna əhəmiyyətli təsir göstərmək imkanına malik olurlar) və 2005-2010-cu illərdə hasilatın pik həddinə qədər yüksəlməsi prosesləri baş vermiş, sonrakı illər üçün isə hasilatın həcmnin azalması və stabilləşməsi ilə səciyyəvi olmuşdur.

⁸ Qeyd edilən məlumatların elektron versiyası müfəssəl şəkildə BP-nin internet saytında yerləşdirilmişdir. Bax: www.bp.com

Diqram 1: 2000-ci illərdə neft-qaz hasilatının artması(baza ilinə nisbətdə-dəfə)

Neft bumunun iqtisadi inkişafa təsirinin daha ətraflı araşdırılması baxımından onun aşağıdakı parametrlərinin ayrılması məqsəduyğun hesab edilir:

- Bumun miqyası - hasilatın bumöncəki səviyyə ilə müqayisədə artımının maksimum kəmiyyəti. Bu, hasilatın “pik” nöqtəsinə uyğun gələn həcmidir. Həmin göstərici, ilk növbədə, iqtisadi artımda neft sektorunun payının yüksəlməsini şərtləndirir. Eyni zamanda, ÜDM-in baza həcmnin genişlənməsi həddinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynamaqla, uzunmüddətli dövrdə artım templərinə əhəmiyyətli təsir göstərir.
- Bumun intensivliyi – hasilatın “pik” səviyyəsində yüksəlişinin həyata keçirilmə sürəti. Bu göstərici hasilatın orta illik artım tempi ilə ifadə oluna bilər. Bumun intensivliyi hasilatın maksimum səviyyəyə qədər artması üçün tələb olunan müddətin kəmiyyətini də müəyyən etmiş olur.
- Bumun təsir gücü – bum nəticəsində əldə olunan gəlirlərin ÜDM-ə nisbəti. Bu göstərici, əslində, gəlirlərin istifadəsi əsasında bumun iqtisadiyyatın neft sektoru və bilavasitə ona xidmət edən sahələrindən kənar bölməsində artıma təsir imkanlarını ifadə edir.⁹ Bumun təsir gücü karbohidrogen resurslarının artma miqyasları ilə

yanaşı, həmin resursların qiymətlərinin səviyyəsi ilə şərtlənir və neft gəlirlərindən istifadənin müasir mexanizmləri çərçivəsində, həm bumun gedişini əhatə edən dövrdə, həm də post-bum dövründə iqtisadi artımın təmin olunmasında fəal rolə malik olur.

3. Göstəriciləri araşdırmaya cəlb edilən ölkələrin seçilməsi

Bizim araşdırmanın məqsədinə uyğun olaraq, neft amilinin iqtisadi artıma əhəmiyyətli təsir göstərmək üçün real potensiyala malik olan ölkələrin ayrılmasına ehtiyac yaranır.

Hasilatın sürətlə artması, neft sektorunun iqtisadiyyatda mühüm yer tutduğu hallarda, ölkələrdə iqtisadi artıma əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Empirik təhlillər, belə ölkələrin seçilməsinin onların xalis neft (neft və neft məhsulları) ixracatçısı olması və neftin fəal struktur formalaşdırıcı amil kimi çıxış etməsi meyarları əsasında aparılmasının məqsədəuyğun olduğunu deməyə imkan verir.

Ölkənin xalis neft ixracatçısı olması, hasilatın miqyaslarının mütləq və nisbi mənada genişliyini dəyərləndirməyə imkan verir. Neft amilinin rolu, keyfiyyət baxımından, daha çox, onun iqtisadiyyatın strukturunda dayanıqlı bürüzə verən xüsusiyyətləri şərtləndirilməsində ifadə olunur. Neftin struktur formalaşdırıcı rolu onun:

- a) İqtisadiyyatın istehsal strukturlarında inkişaf səviyyəsinə görə, eyni qrupa daxil olan ölkələrlə müqayisədə, qeyri-əməl sənayesinin¹⁰ payının xeyli yüksək və digər sektorların (əməl sənayesinin, xidmət sferasının) payının müvafiq surətdə aşağı olmasını;
- b) ÜDM-in istifadəyə görə strukturunda xalis ixracın payının yüksək olmasını şərtləndirilməsində ifadə olunur.¹¹

Həmin xüsusiyyətlər neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatında payının müəyyən həddindən sonra özünü göstərməyə başlayır. Bu hədd empirik araşdırmalar əsasında müəyyən edilə bilər. Lakin, öncə, neft sektorunun iqtisadiyyatda payını dəyərləndirmək üçün istifadə edilən göstəricinin seçilməsinə ehtiyac yaranır.

¹⁰Müvafiq təsnifata uyğun olaraq həmin göstərici hasilat sənayesi, tikinti, habelə su, elektrik və qaz təchizatı üzrə işlərin həcmi əhatə edir. Bu göstərici WDI-də "Structure of output" cədvəlinin "Industry" və "Manufacturing" qrafalarının göstəricilərinin fərqi kimi müəyyən edilir.

¹¹Göstərilən struktur xüsusiyyətləri, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün neftiqtisadiyyatlarında özünü dayanıqlı şəkildə bürüzə verir və ilk növbədə, iqtisadiyyatın səciyyəvi cəhəti kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyətlər əsasında həmin ölkələrdə ümumiyyətlə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinə, əhəlinin rifahına dair birbaşa dəyərləndirmələr aparmaq özlüyündə mübahisəlidir. Bununla əlaqədar, məsələn, ÜDM-də əməl sənayesinin xüsusi çəkisinin nisbətən kiçik olmasının müvafiq neft ölkəsində sənayeləşmənin zəifliyi və ümumiyyətlə iqtisadi inkişafın səviyyəsinin də aşağı olmasının göstəricisi kimi qəbul olunması məqsədəuyğun hesab edilə bilməz. Bu barədə Norveçin müvafiq göstəricilərinin regionun digər ölkələri ilə müqayisəsi də əyani təsəvvür əldə etməyə imkan verir. 2014-cü ildə Norveçdə Finlandiya ilə müqayisədə ÜDM-də əməl sənayesinin payı uyğun 8 faiz bəndi aşağı olsa da (uyğun surətdə 8% və 16%), əməl sənayesi məhsulunun əhəlinin hər nəfərinə düşən həcmi dəyər ifadəsində demək olar ki, eyni səviyyədə (uyğun olaraq 7.84 və 7.87 min ABŞ dolları) qərarlaşmışdır. (WDI 2015 Tab 2.1 və 4.2 -nin məlumatları əsasında hesablanmışdır.)

Qeyd edilən göstəricinin kəmiyyətini neft-qaz sektorunda yaradılan qatma dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi daha dölğün əks etdirir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, həmin göstəricini ayrı-ayrı ölkələr üzrə WDI-nin məlumatları əsasında hesablamaq mümkün olmur. Bununla əlaqədar, ölkələr üzrə müvafiq birgə və müqayisəli araşdırmalar aparmaq məqsədilə, neft sektorunun iqtisadiyyatda payını dolayı olsa da, ifadə etməyə imkan verən göstərici kimi, yanacaq ixracından əldə edilən gəlirlərin ÜDM-ə nisbətini istifadə etmək olar. Bunun mümkünlüyü barədə Azərbaycan Respublikası üzrə qeyd edilən hər iki göstəricinin müqayisəsi də fikir söyləməyə imkan verir:

	2005	2010	2013
İqtisadiyyatın neft sektorunda yaradılan qatma dəyərin ÜDM-ə nisbəti(%)*	48.3	52.0	43.2
Yanacaq ixracının dəyər ifadəsində həcmnin ÜDM-ə nisbəti (%)**	46.9	48.6	40.1

*Milli statistika qurumunun göstəriciləri əsasında

** WDI-nin məlumatları əsasında

Verilən göstəricilərdən birincisi milli valyuta ilə, ikincisi isə ABŞ dolları ilə ifadə olunmuş məlumatlar əsasında hesablanmışdır. Göründüyü kimi, müvafiq göstəricilər üst-üstə düşməsə də, onların kəmiyyətlərinin və aralarındakı fərqlərin dinamikalarında uyğunluq müşahidə edilir. İqtisadi ədəbiyyatda verilən dəyərləndirmələrə görə neft qatma dəyərinin ÜDM-ə nisbəti 2000-ci illərdə Rusiya üzrə 20%-ə yaxın, Səudiyyə Ərəbistanında 50%-dən yuxarı, Küveytdə 60% olmuşdur.¹² Bunlar həmin ölkələrin WDI-nin məlumatları əsasında 2000-2010-cu illər üçün hesablanmış ikinci göstəriciyə ümumən (müvafiq olaraq 19, 50, 52.7%) uyğun gəlir.

Empirik məlumatlar əsasında aparılan müşahidələr, yanacaq ixracından gəlirlərin ÜDM-ə nisbətə 10%-dən yuxarı olduğu bütün ölkələrin iqtisadiyyatında yuxarıda qeyd etdiyimiz struktur xüsusiyyətlərinin özünü gösərdiyini sübut edir. Həmin ölkələrin ÜDM-nin istehsal strukturunda sənayenin xüsusi çəkisi, habelə ÜDM-in istifadəsində xalis ixracın payı onlarla eyni regionda yerləşən, iqtisadiyyatlarının ölçüsü və inkişaf səviyyəsi uyğun olan ölkələrin göstəriciləri ilə müqayisədə xeyli yuxarıdır. Müxtəlif dövrlər üzrə zəruri məlumatların əldə edilməsində çətinliklər, həmin meyarlar əsasında ölkələri tam sayda ayırmağa imkan vermir. Bununla əlaqədar, müvafiq meyar göstəricisinə görə 1980-1990-cı illərdə 10, 1990-2000-ci illərdə 16, 2010-2013-cü illərdə 22 neftin mühüm rol oynadığı iqtisadiyyat (neft iqtisadiyyatı) daxil etmək mümkün olmuşdur. (Ölkələrin siyahısı və əsas göstəricilər Əlavədə verilmişdir.)

Təbii ki, müvafiq meyarların tətbiqi siyahıya daxil edilən neft hasiləedici ölkələrin sayının məhdudlaşdırılması ilə nəticələnmişdir.

¹² Эксперт, 2014 № 42 s.12

Birincisi, siyahıya neft amilinin iqtisadiyyatlarında mühüm strukturformalaşdırıcı rol oynamadığı bir sıra böyük¹³ (ABŞ, Çin, Kanada, Böyük Britaniya, Brazilya, Meksika) və ya iri¹⁴ (Hollandiya, Kolimbiya, Misir, Hindistan) neft-qaz hasilatçıları daxil edilməmişdir;

İkincisi, meyar göstəricilərinə uyğun olaraq araşdırılan ayrı-ayrı dövrlərdə neft-qaz hasilatının sürətlə artdığı, lakin neft sektorunun iqtisadiyyatda mühüm yer tutmadığı bir sıra ölkələr (1980-1990-cı illərdə Malaziya, Suriya, 1990-2000-ci illərdə Vyetnam, Tailand, Yəmən, Argentina, 2000-2013-cü illərdə Peru, Boliviya) həmin dövrlər üzrə siyahıda nəzərdə tutulmamışdır¹⁵;

Üçüncüsü, bəzi ölkələr (İraq, Çad, 1980-1990 və 1990-2000-ci illərdə Bəhreyn, 1980-1990-cı illərdə Buriney, Anqola, İran) üzrə zəruri məlumatları əldə etmək mümkün olmamışdır.

Beləliklə, qeyd etdiyimiz meyar göstəriciləri əsasında neft iqtisadiyyatlı ölkələr ayrılıqda bilir. Bu ölkələrin əksəriyyəti iqtisadiyyatı neftdən güclü asılı olandır. İqtisadiyyatın neftdən asılılığı daha çox neft sektorunun payı ilə deyil, istifadə edilən neft gəlirlərinin rolu ilə müəyyən edilir.¹⁶

4. İqtisadi artım göstəricisinin seçilməsi: neft amilinin əhalisakinliyi effektinin nəzərə alınması

Hasilat bumunun iqtisadi artıma təsirinin ölkələr üzrə ÜDM-in adambaşına düşən həcmi göstəricisi əsasında dəyərləndirilməsi daha məqsədəuyğun hesab olunur. Lakin, bizim araşdırmamızda bir məqamı nəzərə almaq lazım gəlir. Neft iqtisadiyyatlı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin sayına, digər ölkələrlə müqayisədə, məhz neft sektorunun inkişafı ilə bağlı amillər, birbaşa və ya dolaylı formada, geniş təsir göstərir. Ümumən müsbət olan bu təsir, eyni zamanda, ölkələrin konkret xüsusiyyətləri ilə əlaqədar, əhali artımının sürətində kəskin fərqlərin yaranmasına, o cümlədən bəzi ölkələrdə çox böyük templərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Sonuncu vəziyyət, başqa şərtlərin dəyişilməz qaldığı halda, adambaşına ÜDM-in artım tempinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsinə səbəb olur. Yüksək əhali artımı ilə əlaqədar, ÜDM-in ümumi həcmının eyni templə artdığı şəraitdə, həmin ölkələr adambaşına hesabda aşağı artım

¹³ İllik istehsalın həcmi 100 milyon tondan artıq olan

¹⁴ İllik istehsalın həcmi 50 milyon tondan artıq olan

¹⁵ Bu ölkələrin əsas qismini müvafiq dövrlərin "formalaşmaqda olan neft iqtisadiyyatı" adlandırmaq olar. Həmin ölkələrdə neft amilinin iqtisadi artıma təsiri növbəti dövrdə özünü tam göstərmişdir. Bununla yanaşı, müasir şəraitdə "aralıq bumlar", yəni artıq formalaşmış neft-qaz sektoruna malik olan iqtisadiyyatlarda yeni yataqların istisimara verilməsi nəticəsində hasilatın kəskin artması da əhəmiyyətli irəlləyişlərə (o cümlədən iqtisadi artımın templəri və strukturunda) yol açmaq gücünə malik olur. Problemin bu tərəfinin araşdırılması həm "aralıq bumlar"ın iqtisadi inkişafda özəl rolunun aydınlaşdırılması və həm də bum fonunda neft iqtisadiyyatlarının fəaliyyət xüsusiyyətlərinin bir qədər fərqli baxış bucağından nəzər yetirilməsi baxımından maraq kəsb edir.

¹⁶ Məsələn, 2012-ci ilin məlumatlarına əsasən yanacaq ixracının ÜDM-ə nisbəti Norveçdə 22.4%, Rusiya Federasiyasında 18.3% olmuşdur. Eyni zamanda, həmin dövrdə neft gəlirlərinin dövlət büdcəsində payı Norveçdə 10%-dən aşağı, Rusiyada isə 50%-dən yuxarı olmuşdur.

15 | . Həmzə Xəlilov. Neft bumu və iqtisadi artımın templəri: qısa və uzunmüddətli dövrlərdə təsirin empirik araşdırılması

göstəricisi nümayiş etdirir və ya bu göstərici mənfi işarə alır. Bunu neft amilinin əhalisakinliyi effekti də adlandırmaq olar.

Qeyd edilən effektin yaranmasının mənbəyi olaraq, neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə əhalinin sayının sürətlə artması iki əsas istiqamətdə baş verir.

Birincisi, neft gəlirlərinin geniş istifadəsi ilə əlaqədar ölkədə rifah halının yaxşılaşdırılması, səhiyyənin inkişafı ilə bağlı, əlverişli demografik şəraitin formalaşması və əhalinin təbii artımının sürətləndirilməsi. Bu istiqamət üzrə irəliləmiş bütün inkişaf etməkdə olan neft iqtisadiyyatları şəraitində özünü göstərir, Körfəz ölkələrində isə demografik inqilab yaşanmışdır.

İkincisi, neft hasilatının genişlənməsi və böyük həcmli neft gəlirlərinin ilə əlaqədar artan iş yerlərində çalışmaq üçün, müvafiq ölkələrə miqrasiya artır. Bu istiqamətdə əmək resurslarının nisbətən az olduğu ölkələrdə artım xüsusilə qabarıq özünü hiss etdirir¹⁷.

Neft amilinin müvafiq ölkələrdə əhali artımına müsbət təsiri ümumən dayanıqlı karakterə malikdir (1-ci cədvəl), eyni zamanda, onun miqyasları və strukturunda ölkələr üzrə fərqlər də mövcuddur.

Cədvəl 1

Neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə əhaliinin orta illik artımı

	Ölkələr	1980-2000		2000-2010		2010-2014
		%	Region üzrə orta göstəriciyə nisbətə (əmsal)	%	Region üzrə orta göstəriciyə nisbətə (əmsal)	%
1.	Azərbaycan	1.2	6.0	1.3
2.	Qazaxıstan	0.9	4.5	1.4
3.	Rusiya Federasiyası	-0.3		0.15
3.	Səudiyyə Ərəbistanı	4.0	1.5	3.1	1.7	1.8
4.	BƏƏ	5.1	2.0	9.1	5.1	4.0
5.	Küveyt	3.4	1.3	3.4	1.9	4.0
6.	Yəmən	3.6	1.4	3.1	1.7	2.3
7.	Qatar	10.9	6.1	7.4
8.	Oman	3.9	1.5	2.1	1.2	7.7
9.	Bəhreyn	6.8	3.8	2.4
10.	Əlcəzair	2.4	0.9	1.5	0.8	1.9
11.	Ekvador	2.3	1.3	1.6	1.3	1.6
12.	Venesuela	2.4	1.3	1.7	1.4	1.5
13.	Trinidad və Tabako	0.9	0.5	0.4	0.3	0.3

Mənbələr : WDI 2002 Tab 2.1, WDI 2012 Tab 2.1,*
<http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.GROW>

¹⁷ Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi Körfəzin neft ölkələrində əhalinin sayının artması müsbət təbii artım və digər ölkələrdən, əsasən, müsəlman ölkələrindən əhəmiyyətli miqrasiya axınları ilə şərtlənmişdir-Vax:Краснова Наталья Вениаминовна Политика народонаселения в арабских странах Персидского залива Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук, М., 2010 s. 12

16 | . Həmzə Xəlilov. Neft bumu və iqtisadi artımın templəri: qısa və uzunmüddətli dövrlərdə təsirin empirik araşdırılması

Göründüyü kimi, əhali artımının templərində ölkələr üzrə kəskin fərqlər yaranır və uzun müddətli dövr ərzində saxlanıla bilən belə vəziyyət həm müxtəlif və həm də eyni regiona daxil olan ölkələrin müqayisəsində özünü göstərir. Əhalinin sayının çox yüksək artım templərinin formalaşması prosesinin gedişi və ölkədə neft bumlarının baş verməsi dövrlərində sinxronluq da müşahidə edilir. Qeyd edilən prosesin pik səviyyəsinin Oman və Qatarda 2000-ci illərə təsadüf etməsi də bununla izah edilə bilər.

Neft bumundan əvvəl demoqrafik göstəricilərin aşağı səviyyədə olduğu ölkələrdə nəzərdən keçirdiyimiz effektin davamiyyəti və təsir gücü daha böyük olur. Bu istiqamətdə inkişafın müəyyən səviyyəsinə çatıldıqdan, urbanizasiya prosesinin güclənməsindən sonra da, bəzi ölkələrdə əhalisakinliyi effekti, miqrasiya axınlarının güclü olaraq qalmaqda davam etməsi ilə (xidmət və istehsal sahələrinin genişləndirilməsindən doğan təlabatla) əlaqədar, yüksək təsir gücünü saxlaya bilər.¹⁸ Belə vəziyyət, əsasən, əmək ehtiyatları qıt, habelə ixtisaslı işçi qüvvəsinin çatışmadığı ölkələr üçün səciyyəvidir. Azərbaycanda neft hasilatının sürətlə artmağa başlanılmasından sonra iqtisadiyyatda inkişafın güclənməsi şəraitində ölkədən daimi yaşamaq üçün gedənlərin sayının azalması ölkəyə daimi yaşamaq üçün gələnlərin sayının artması ilə müsbət olunmuş və nəticədə 2008-ci ildən əvvəlki illərdəki miqrasiya azalması miqrasiya artımı ilə əvəz olunmuşdur. Lakin, ölkədə əmək resurslarının bolluğu, o cümlədən ixtisaslı işçi qüvvəsinin mövcudluğu, habelə həyata keçirilən miqrasiya siyasətinin xüsusiyyəti ilə bağlı, miqrasiyanın ümumi səviyyəsi yüksək olmamışdır.

Əhalisakinliyi effektinin fəaliyyətinin ilkin dövründə, əhalinin təbii artımının əsasən azyaşlıların hesabına baş verməsi, habelə sayı getdikcə artan miqrantların daha çox hasilat sənayesi ilə müqayisədə əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin aşağı olduğu xidmət və istehsal sahələrinə cəlb edilməsi ilə əlaqədar, əhali artımı ilə ÜDM-in artımı arasında əlverişsiz nisbət formalaşır.

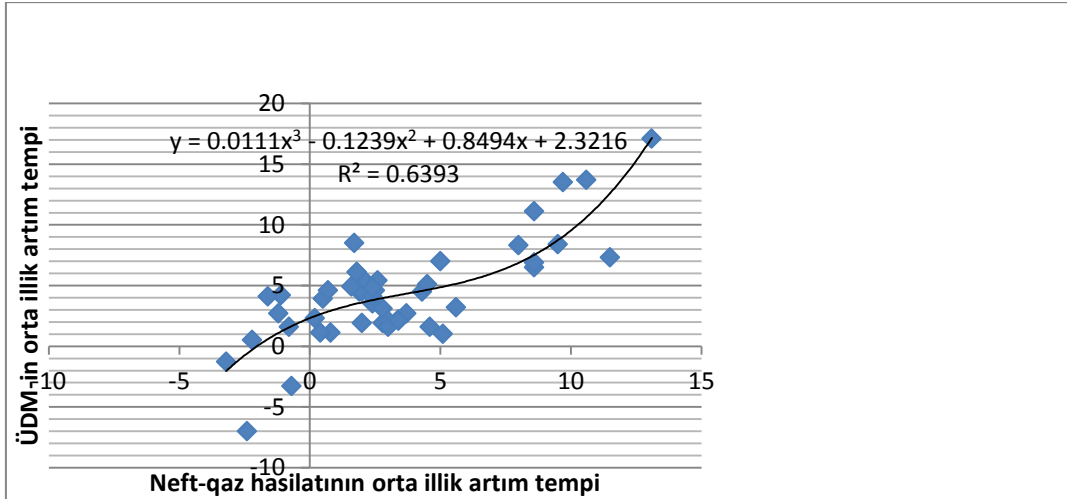
Neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə əhalisakinliyi effektinin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə, ÜDM-in adambaşına düşən həcmi göstəricisi əsasında iqtisadi artım templərinin ölkələrarası müqayisəsi, adekvat dəyərləndirmələr aparmaq üçün əlverişli olmur. Məsələn, 2000-2013-cü illərdə Qətərdə ÜDM-in orta illik artım tempi 13.6 % təşkil etmişdir və bu, məlumatları araşdırmaya cəlb edilmiş ölkələr üzrə ən yüksək göstəricidir. Eyni zamanda, həmin dövrdə Qətədə əhalinin orta illik artım tempi 10% təşkil etmiş, başqa sözlə, ölkədə yaşayanların sayı 3.5 dəfəyə yaxın artmışdır. Şübhəsiz ki, burada yerli əhalinin yüksək təbii artımı ilə yanaşı, miqrasiyanın da rolu böyük olmuşdur. Nəticədə adambaşına ÜDM-in artımına görə Qətər araşdırma aparılan ölkələr arasında liderlik mövqeyini itirmiş və orta sıralarda yer almışdır.

Qeyd edilənlərlə əlaqədar, neft bumunun iqtisadi artım dinamikasına təsirinin ölkələr üzrə müqayisəli araşdırılması üçün ÜDM-in ümumi fiziki həcmi göstəricisindən istifadə edilməsi məqsəduyğundur.

5. Neft bumunun iqtisadi artım templərinə təsiri: hasilatın sürətli artım şəraiti

Hasilatın dinamikası neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə, bütün hallarda, artımın əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Eyni zamanda, hasilat bumunun iqtisadi artıma təsirinin xarakterində özəl xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Aşağıdakı diaqramdan da görüldüyü kimi, 1980-2013-cü illərdə neft-qaz hasilatının yüksək sürətlə artdığı ölkələrdə ÜDM-in orta illik artım templəri də nisbətən yüksək olmuşdur. Qrafikdə nöqtələrin yerləşmə vəziyyətinə əsasən deyə bilərik ki, hasilatın azalması ÜDM-in də aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur. Bununla yanaşı, hasilatda atımın başlanılması ÜDM-in dinamikasında da uyğun meylli şərtləndirir. Lakin hasilat artımının müəyyən səviyyəsində (*hasilatın orta illik artım tempinin təxminən 1-5% təşkil etdiyi hallarda*) ÜDM-in artımı nisbətən yavaş temp alır. Müəyyən səviyyədən sonra isə ÜDM-in artımı əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənir. Qeyd edilənlər, müvafiq asılılığın qeyri-xətti olduğunu və onun polinomial səciyyə daşdığını deməyə imkan verir. Təhlilin nəticələri bu halda qeyri-xətti reqresiyanın 3-cü dərəcəli polinom funksiyası ilə ifadə olunduğunu göstərir (2-ci diaqram). R^2 -nin 0.639 qiymət alması seçilən qrafikin göstəricilər arasında asılılığa kifayət səviyyədə uyğun gəldiyinə işarət edir.

Nöqtəli qrafikin həmin hissəsində diqqəti cəlb edən digər cəhət, hasilatın artımının daha yüksək sürət aldığı ölkələr qrupunda ÜDM-in, demək olar ki, çox yüksək artım tempi nümayiş etdirməsidir. Qrafik təsvirdə bu, həmin sahədə əyrinin sərt yüksəlişi şəklində ifadə olunur. Eyni zamanda, hasilatın artım templərinin kəmiyyətinin nisbətən daha yüksək kəmiyyətləri əyrininin sərtliyinin daha da artması ilə müşayiət olunur.

Diaqram 2. Neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə neft-qaz hasilatının və ÜDM-in orta illik artım templəri(%-lərlə)*

*Diaqram Əlavənin məlumatları (4-cü və 5-ci sütunlar) əsasında tərtib edilmişdir

Araşdırdığımız göstəricilər arasında əlaqənin xarakterində qeyd edilən xüsusiyyət müşahidələrin müvafiq əlamətə görə qruplaşdırılması məlumatlarından da görünür (2-ci cədvəl). Qruplar üzrə intervallar müəyyən edilərkən onların çərçivəsində neft-qaz hasilatının 1.5 (orta illik artım tempi 4.2%), 2.0(7.2%), 2.5(9.6%), və 3(11.6%) dəfə artımının əhatə edilməsi məqsədi əsas götürülmüşdür

Cədvəl 2

Neft-qaz hasilatın artım templerinə görə müşahidələrin qrupları*

Hasilatın artım templerinə görə müşahidələrin qrupları	Müşahidələrin sayı	ÜDM-in orta illik artım tempi	ÜDM-in artım tempinin orta göstəricisinin əvvəlki qrupun göstəricisi ilə fərqi (% bəndi)	Əvvəlki qrupla müqayisədə hasilatın artım tempinin hər % yüksəkliyinə görə ÜDM-in artım tempinin yüksəlməsi(% bəndi)
1-dək	4	3.0	-	-
1-4	20	3.8	0.8	0.3
4-7	8	4.3	0.5	0.1
7-10	5	9.0	4.7	1.6
10-13	2	14.8	5.8	1.9

*Müəllifin hesablamaları

Məlumatlardan göründüyü kimi, karbohidrogen resurslarının hasilatının nisbətən yüksək templəri neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə ÜDM-in artım templerinin sürətlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu hal, 10 illik dövr çərçivəsində hasilatın həcmnin 2 dəfədən çox artması zamanı müşahidə edilir və artım 2.5-3 dəfəni keçdikdə özünü daha qabarıq büruzə verir.

2-ci diaqram neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə hasilat bumlarının bu ölkələrdə artım templerinin sürətlənməsinə təsirini əks etdirir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, həmin diaqramın müvafiq göstəricilərin hasilat bumunun ümumiyyətlə inkişafa təsirinin dəyərləndirilməsi vasitəsi kimi imkanları müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir.

Birincisi, qeyd edilən hallarda təhlil ancaq neft ölkələrini əhatə edir. Bununla əlaqədar, diaqramın məlumatları bumun “neft iqtisadiyyatı”nın “daxili gücləri”nin aktivləşməsinə əks etdirir, geniş mənada inkişaf fonunda dəyərləndirmələr aparmağa imkan vermir.

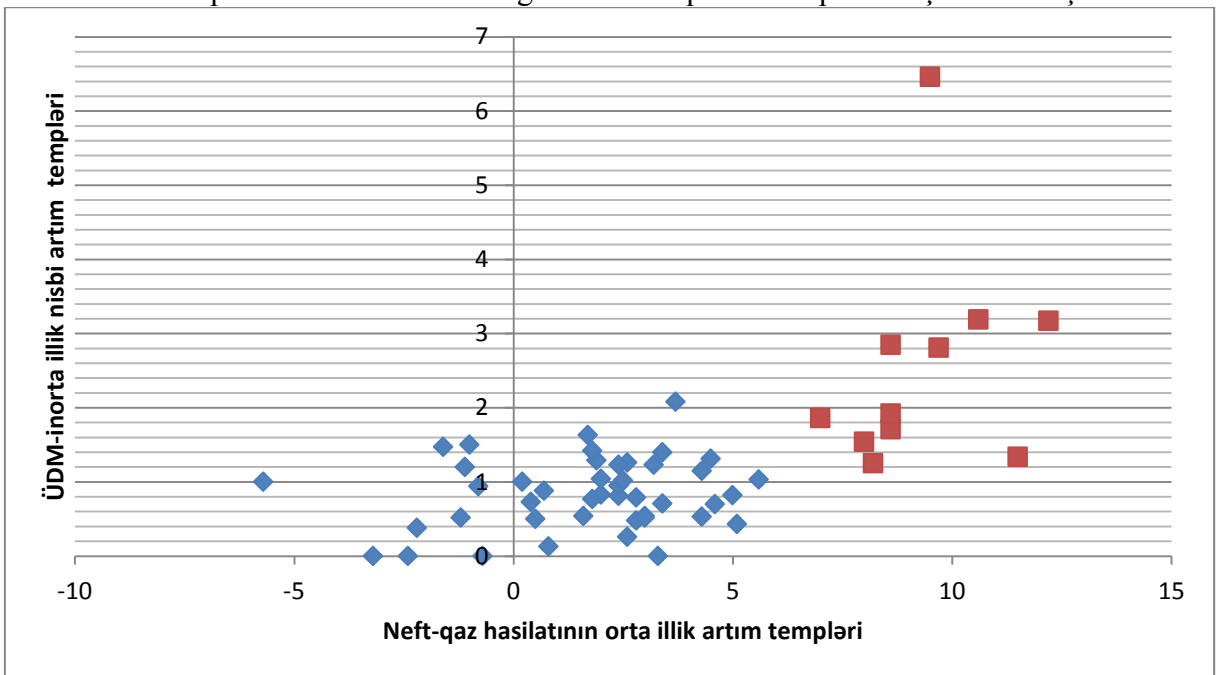
İkincisi, neft iqtisadiyyatlı ölkələr dünyanın müxtəlif regionlarına aiddirlər. Ayrı-ayrı dövrlərdə həmin regionlarda artım templerinin fərqlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərən spesifik amillər fəaliyyət göstərir. Bu, hasilat artımının eyni kəmiyyətinə uyğun ÜDM-in artımında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmələrə səbəb ola bilər. Reqrəsiya araşdırılmasında göstərilən amilin təsirini “neytrallaşdırmağa” ehtiyac yaranır.

Üçüncüsü, ölkələrin inkişaf səviyyələri üzrə artım xarakterində fərqlər olduğu üçün ÜDM-in həcmnin (o cümlədən adambaşına ÜDM həcmnin) mütləq artım göstəricisinə hasilatın təsirinə görə inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrin göstəricilərinin eyni müstəvidə təhlil edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmir.

Dördüncüsü, müvafiq amillərin təsiri ilə qlobal miqyasda artım tempi səviyyələrində ayrı-ayrı dövrlər (onilliklər) üzrə əhəmiyyətli fərqlər yarana bilər. Tədqiqata cəlb edilən müşahidələrin müxtəlif dövrləri əhatə etməsi ilə əlaqədar, ÜDM-in mütləq rəqəmlərlə götürülən artım göstəricilərindən istifadə edildikdə qeyd edilən fərqin təsirini də tam “neytirallaşdırmaq” məsələsi də meydana çıxır.

Göstərilənləri nəzərə alaraq, hasilat bumunun iqtisadi inkişafa təsirinin, eyni zamanda, nisbi artım tempi göstəricisi (hər bir ölkə üzrə ÜDM-in artım tempinin WDI-də həmin ölkənin aid edildiyi region üzrə ölkələr qrupunun göstəricisinə nisbəti kimi hesablanır) üzrə araşdırılması da məqsədəuyğun hesab edilir. Bu göstərici yuxarıda qeyd edilən məhdudiyətləri aradan qaldırmağa imkan verir.

Hasilatın artım tempi ilə ÜDM-in nisbi artım tempi arasında asılılığı əks etdirən 3-cü diaqramda bum ölkələrinin göstəriciləri qırmızı nöqtələrlə işarə edilmişlər.

Diaqram 3. Neft və qaz hasilatı ÜDM nisbətən artım tempi*

*Diaqram Əlavənin məlumatları (4-cü və 6-cı situnlar) əsasında tərtib edilmişdir

Göründüyü kimi, neft-qaz hasilatının yüksək sürətlə artdığı bütün ölkələrdə ÜDM-in nisbi artım tempinin kəmiyyəti 1-in üstündədir. Hasilatın mütədil (zəif və orta) artım tempi şəraitində isə belə meyl müşahidə edilmir və əslində illik artım sürətinin 6%-dən aşağı olduğu ölkələr qrupu üzrə hasilatın yüksəlməsi ilə ÜDM-in artım tempinin dəyişməsi arasında birbaşa əlaqə aydın hiss olunmur. Yəni, neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə hasilatın qeyd edilən artım səviyyəsi ilə ÜDM-in artım tempi

arasında olan əhəmiyyətli əlaqənin nisbi artım templəri üçün də doğru olduğunu deyə bilərik. Hasilatda bum isə, bütün hallarda iqtisadi artımın gücləndirilməsinin, qonşu ölkələrlə müqayisədə daha sürətli iqtisadi artımın mühüm amili kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, hasilat bumunun baş verdiyi ölkələr üzrə ÜDM-in nisbi artım templərində əhəmiyyətli fərqlər müşahidə edilir. Bunun, ayrı-ayrı ölkələrdə hasilat bumlarının parametrlərinin kəmiyyəti və onların uzlaşmalarındakı xüsusiyyətlərlə əlaqədar olduğunu demək olar. Müvafiq təhlillər bunum iqtisadi artım templərinin mütləq və nisbi kəmiyyətlərinə təsirinin konkret surətdə iqtisadiyyatda neft sektorunun payı və bumun parametrləri ilə şərtləndiyini göstərir. 3- cü cədvəlin məlumatlarından da aydın olduğu kimi, hasilatın sürətli yüksəlişi dövründə iqtisadi artım templəri bumun miqyaslılığı və bumun intensivliyi göstəriciləri ilə sıx uyğunluğa malik olur.

Cədvəl 3

2000-ci illərdə baş vermiş neft bumlarının ölkələr üzrə¹⁹ əsas parametrləri*

s. s	Ölkə	Yanacaq ixracından alınan gəlirlərin ÜDM-ə nisbəti (2000-ci il, %-lə)	Bumun miqyaslılığı ("pik" nöqtəsində hasilatın artımının kəmiyyəti, dəfə)	Bumun intensivlik göstəricisi ("pik" nöqtəsində olan neft-qaz hasilatının illik artım tempi)	Bumun sektordan kənar təsir gücü əmsalı (bum nəticəsində neft gəlirlərinin artımının ÜDM-ə nisbəti ²⁰)	Hasilatın sürətli artımı dövründə ÜDM-in orta illik artım tempi	
						%	Ölkənin aid olduğu regionun müvafiq orta göstəricisinə nisbətə
1.	Azərbaycan	28.3	3.3 (2004-2010)	13.1	0.428	21.6	3.79
2.	Qazaxıstan	25.1	2.3 (2000-2010)	8.0	0.257	8.3	1.54
3.	Trinidad və Tabako	38.3	2.2 (2001-2010)	9.1	0.228	6.7	1.72
4.	Sudan	10.1	2.7 (2000-2009)	11.5	0.109	7.3	1.43
5.	Qətər	59.2	3.6 (2002-2013)	12.2	0.652	15.9**	3.68

*Müəllifin hesablamaları

**Hesablama göstəricisi. 2000-2013-cü illərdə ÜDM-in artım templərinə dair WDI-nin göstəricisinin, neft-qaz hasilatının 2000-2002-ci illər üzrə dinamikası nəzərə alınmaqla, təhsisi əsasında hesablanmışdır.

¹⁹2001-2008-ci illərdə Anqolada neft-qaz hasilatının həcmi 2.5 dəfədən çox artmışdır. Lakin müvafiq göstəricilərin çatışmaması ilə əlaqədar həmin ölkə üzrə bum parametrlərini tam hesablamaq münükün olmamışdır

²⁰ Yanacaq ixracından alınan gəlirlərin pik həddinə çatdığı ildə və hasilatın sürətlə artmasında öncəki ildəki məbləğlərinin fərqinin pik ilinin ÜDM-ə nisbəti kimi hesablanmışdır.

21 | *Həmzə Xəlilov. Neft bumu və iqtisadi artımın templəri: qısa və uzunmüddətli dövrlərdə təsirin empirik araşdırılması*

Cədvəlin məlumatlarının təhlilindən doğan mühüm məqam, bumun, nəzərdən keçirilən bütün parametrlərinə görə güclü mövqeyə malik olduğu (*miqyasları geniş, gedişi intensiv, sektordan kənar təsir gücü böyük olan*) hallarda, sıcrayışlı iqtisadi artıma imkan yaratdığını söyləməyin mümkünlüyüdür. Bu zaman iqtisadiyyatada neft sektorunun payının baza səviyyəsinin çox böyük olması əsas şərt deyil. Azərbaycan və Qətərin müvafiq məlumatları belə fikri təsdiq etməyə imkan verir. (*Hasilat bumunun Azərbaycan üzrə nisbətən daha yüksək göstəricinin formalaşmasına səbəb olması bumun intensivlik göstəricisinin böyüklüyü ilə yanaşı, nəzərdən keçirilən dövrdə bu ölkə üçün aşağı baza effektinin fəaliyyəti ilə də bağlı olmuşdur. 2000-ci ildə ÜDM-in adambaşına həcmi Azərbaycanda 0.7 min ABŞ dolları, Qətərdə isə 29.7 min ABŞ dolları təşkil etmişdir*). Neft-qaz hasilatı bumunun sıcrayışlı iqtisadi artımı şərtləndirdiyi ölkələrdə nisbi artım templəri də çox yüksək kəmiyyətlər alır.

Bumun müvafiq parametrlərinin çox güclü olmadığı ölkələrdə artım templəri sıcrayışlı olmasa da, həmin ölkələrin daxil olduqları regionlar üzrə orta göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlamışlar. Başqa sözlə, bu ölkələr hasilatın artımı şəraitində kifayət qədər yüksək iqtisadi artım sürəti nümayiş etdirmişlər.

Bumun neft sektorundan kənar təsir gücü göstəricisi ilə ÜDM-in artım templəri göstəriciləri arasında ölkələr üzrə tam uyğunluğun müşahidə edilməməsi əldə olunan neft gəlirlərinin iqtisadi və sosial inkişaf məqsədləri üçün istifadəsi sahəsində həyata keçirilən siyasətlərdə fərqlərlə izah edilə bilər. Azərbaycan Respublikasının müvafiq empirik məlumatların təhlili, hasilatın artımı şəraitində həmin gəlirlərin geniş istifadəsinin qeyri-neft sektorunda artımın əsas drayverinə çevrilə bildiyini göstərir. (4-cü diaqram)

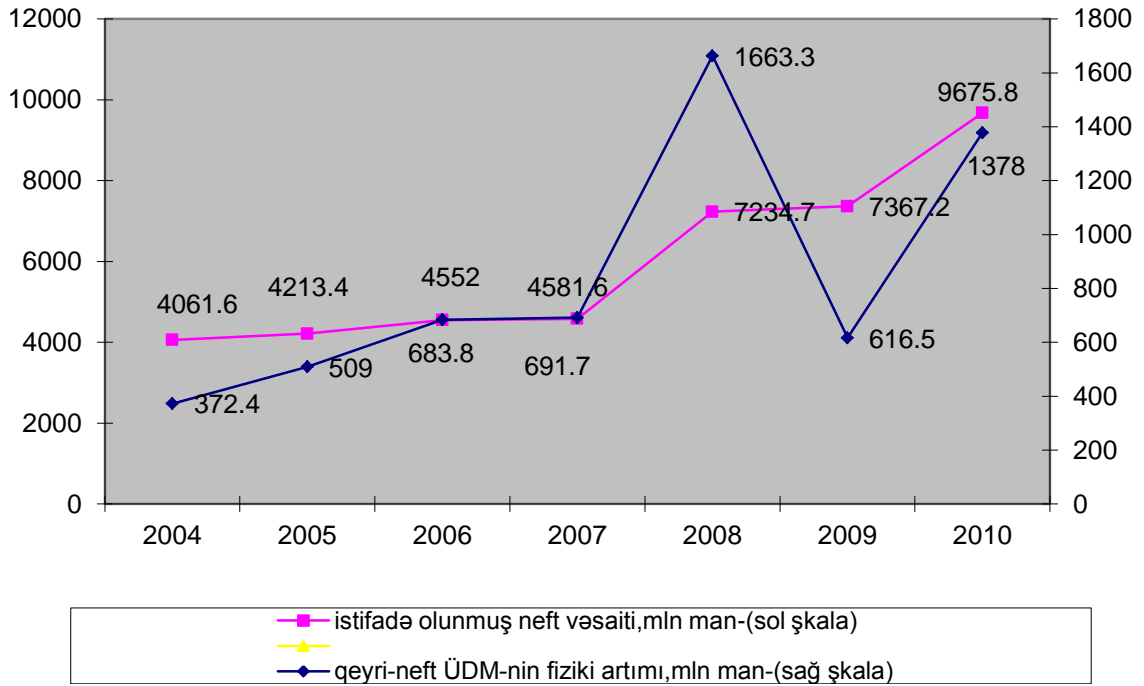

Diagram 4. Neft vəsaitlərindən istifadə və qeyri neft sektorunda qatma dəyərin artımı

Qrafiklərdən də görüldüyü kimi, 2001-2010-ci illərdə neft bumu ilə əlaqədar iqtisadiyyata yönəldilən neft vəsaitlərinin həcmi və qeyri-neft sektorunda qatma dəyərin artım dinamikaları arasında uyğunluq mövcud olmuşdur. Bum şəraitində əldə olunan neft gəlirlərinin iqtisadi və sosial inkişaf məqsədləri üçün istifadəsi, ilk növbədə, istehlakın və investisiyaların yüksəlişinə təmin etməklə, qeyri-neft sektorunda artımın sürətlənməsinə təkan verir. Hesablamalarımıza görə Azərbaycanda 2005-2010-cu illər üzrə ÜDM-in artımının orta kəmiyyətində qeyri-neft artımının payı 24%-dən bir qədər artıq olmuşdur.

6. Post-pik şəraitində artım: əsas amillərin qısa və uzunmüddətli dövrlərdə rolu

Neft bumunun təsir gücünün orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə etdiyini nəzərə alaraq, onun iqtisadi artıma təsirinin post-pik şəraiti üçün ayrıca araşdırılmasına ehtiyac yaranır.

Empirik təhlillər hasilatın pik nöqtəsi keçildikdən sonra bum ölkələrində iqtisadi artım templərinin qısamüddətli kəskin aşağı düşdüyünə işarət edir. Bu, 2000-ci illərin əvvəlində neft-qaz hasilatının sürətli artımının baş verdiyi və bu prosesin enişlə əvəz olunduğu ölkələrin müvafiq məlumatlarından aydın olmaqdadır. (5-cı qrafik)

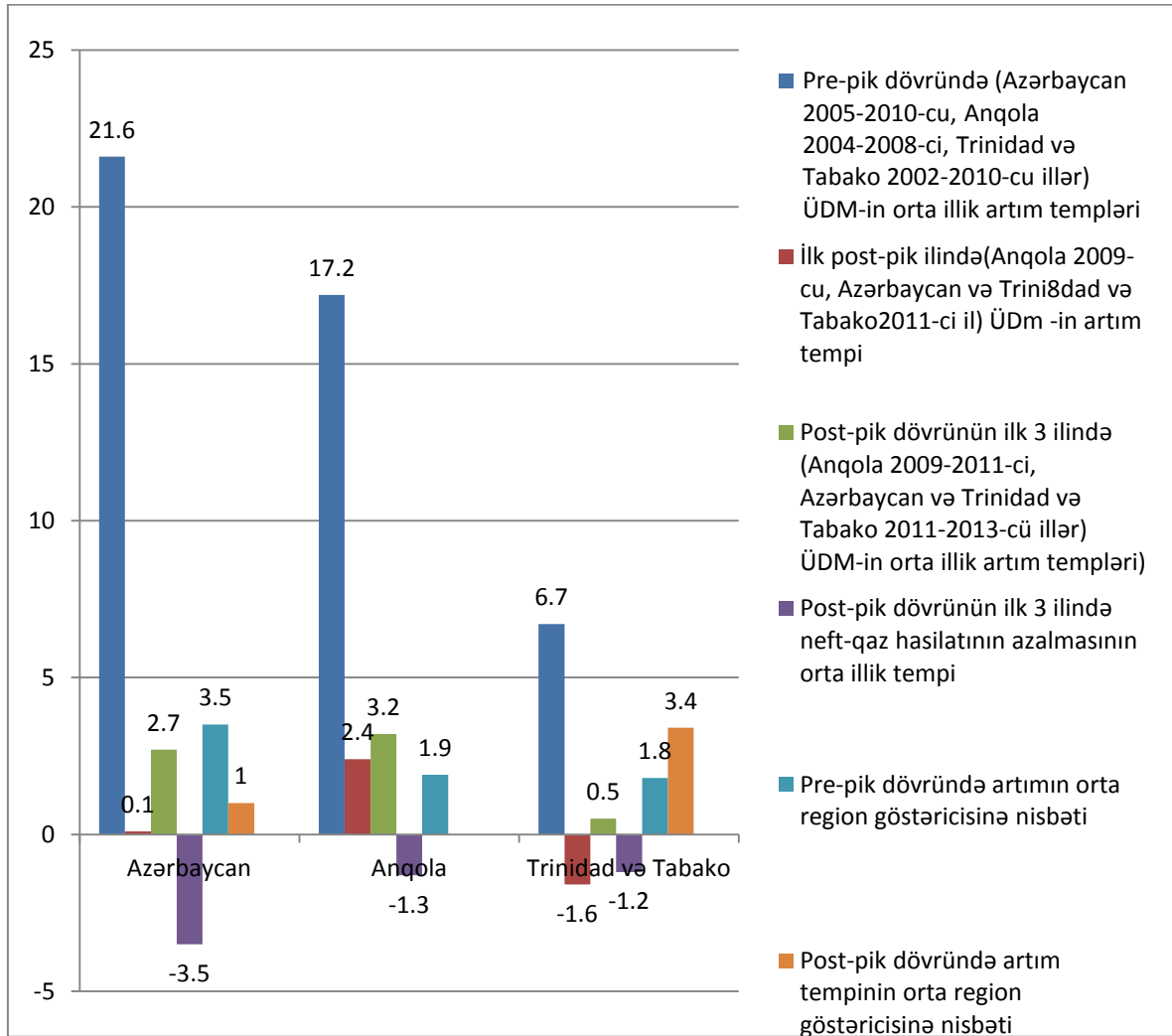

Diagram 5. Post-pik dövründə iqtisadi artım: qısamüddətli dövr

Göründüyü kimi, hasilatın azalmağa başlaması iqtisadi artımda öncə, demək olar ki, şok yaradır, iqtisadi artım tempi çox kəskin olaraq aşağı düşür və yaxud da, Trinidad və Tabakonun nəzərdən keçirdiyimiz misalında olduğu kimi, ÜDM-in həcmində enmə müşahidə edilir. Sonradan, iqtisadiyyatın hasilatın aşağı düşməsi rejiminə müəyyən qədər “uyğunlaşması” nəticəsində, canlanma baş versə də, bütövlükdə, ortamüddətli dövr üçün aşağı artım tempi saxlanılır.

Post-pik şəraitində artım templərinin aşağı düşməsi və hətta mənfi işarə almasının əsas səbəbi hasilatın yüksəlişinin sürətli artım mənbəyi kimi fəaliyyətini dayandırması və onun ÜDM-in fiziki həcmində aşağı düşməsi amilinə çevrilməsidir.

Hasilatın azalmasının (və deməli, sürətli artım mənbəyinin fəaliyyətinin dayanmasının) davamlı xarakter aldığı hallarda, üzünmüddətli planda iqtisadi staqnasiya baş verə bilər. Bu barədə 2- ci diaqramın əsasında fikir yürütmək mümkündür. Hasilatla iqtisadi artım arasında əlaqəni ifadə edən trendin 1-ci və 3-cü kvadrantlardan keçən hissəsinin formasından göründüyü kimi, araşdırılan dövrdə hasilatın enməsi tempi və iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsi arasında aydın sezilən əlaqə mövcud olmuşdur. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatda enmənin miqyasına hasilatın azalması prosesi davamiyyətli təsir göstərən amil kimi çıxış edə bilər. Belə ki, Səudiyyə Ərəbistanında 1960-1970-ci illərdə hasilat bumundan (bu ölkədə neft-qaz hasilatının həcmi 1965-1980-ci illərdə 4.7 dəfə, 1970-1980-ci illərdə 2.9 dəfə artmışdır) sonra karbohidrogen xammalı istehsalının azalması, iqtisadiyyatda geniş artım gücünə malik qeyri- neft sektorunun olmadığı bir şəraitdə, 1980-1990-cı illərdə ÜDM-in fiziki həcmində orta illik kəmiyyətinin ixtisar olunmasına gətirib çıxarmışdır. Həmin dövrdə neft-qaz hasilatının orta illik azalma tempi 3.2%, ÜDM –in orta illik azalma tempi 1.3% təşkil etmişdir.

Livyada isə hasilatın azalmasının daha böyük davamiyyəti, şaxələndirilmiş iqtisadiyyatın yaradılmadığı şəraitdə, ÜDM-in həcmində staqnasiyanın dərinləşməsi ilə nəticələnmişdir. 1990-cı illərdə Livyada, 1960-cı illərdə yaşanan bumdan sonra, hasilatda uzunmüddətli enmə ilə əlaqədar (*neft –qaz hasilatının həcmi 1970-1990-cı illərdə davamlı olaraq azalmış və ümumilikdə 2 dəfədən çox ixtisar olunmuşdur*), 1980-1990-cı illərdə ÜDM-in fiziki həcmi orta illik 7.0% tempə ixtisar olunmuşdur. ÜDM-in azalma tempi neft-qaz hasilatının azalma tempini 2.9 dəfə qabaqlamışdır.²¹

Eyni zamanda, 2-ci diaqramın 1-ci kvadrantındakı göstəricilər, bəzən hasilatın nisbətən sürətlə azaldığı hallarda da, müsbət artım templərini saxlamağın mümkün olduğunu sübut edir. Müvafiq hallarda (*Küveyt 1980-1990, Yəmən- 2000-2010, Venesuela 2000-2013-cü illər*) bu, bumun gedişində toplanılmış neft gəlirlərindən iqtisadi və sosial inkişaf məqsədləri üçün geniş miqyaslarda istifadə edilməsi və qeyri- neft sektorunda müəyyən artım gücünün formalaşdırılması ilə təmin olunmuşdur.

²¹ Müəllifin hesablamaları

25 | . Həmzə Xəlilov. Neft bumu və iqtisadi artımın templəri: qısa və uzunmüddətli dövrlərdə təsirin empirik araşdırılması

7. Yüksək ÜDM bazası effekti

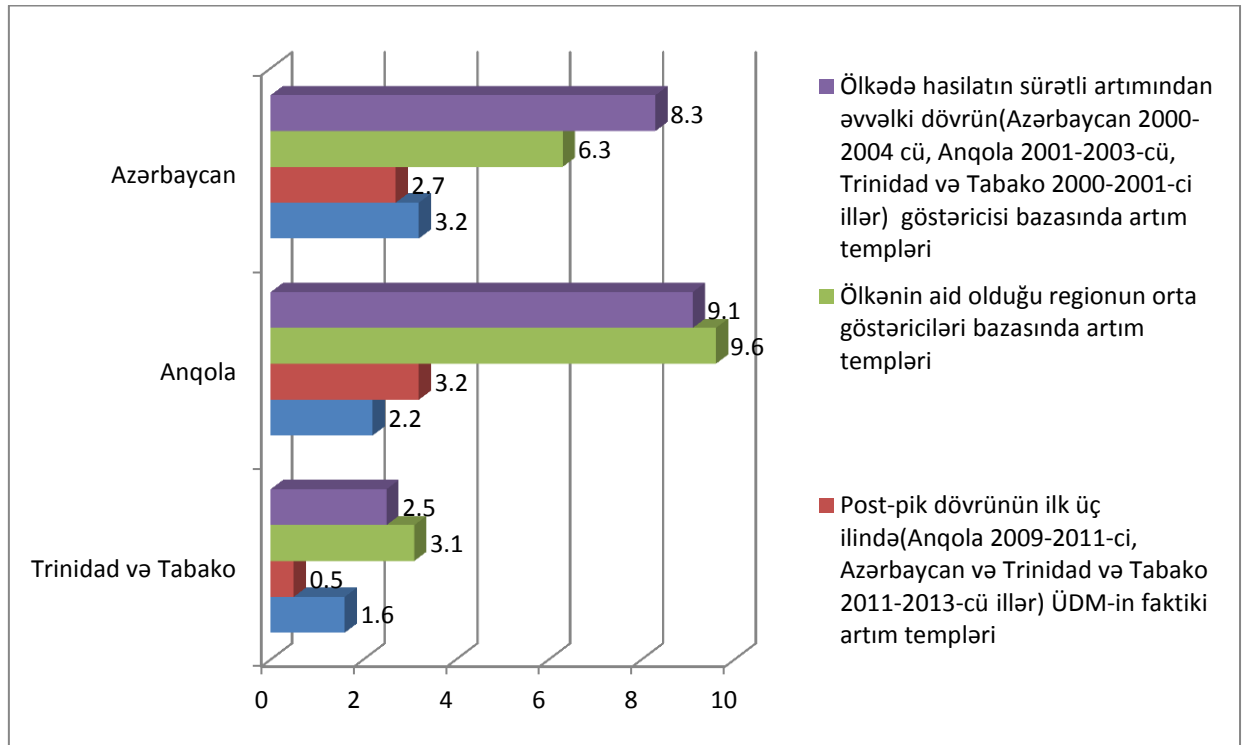
Neft bumu hasilatı sürətlə artırmaqla və bum öncəsi, habelə bumun gedişində digər əlaqəli sahələrin və ümumiyyətlə, qeyri-neft sektorunun inkişafına əhəmiyyətli təkan verməklə, ÜDM-in həcmnin kəskin artmasını təmin edir. Bununla bağlı, post-pik dövrü üçün böyümüş həcmli ÜDM bazası mövcud olur. Eyni zamanda, hasilatın yüksək artım mənbəyi olmasının sona yetməsi şəraitində, belə bazaya nisbətdə yüksək artım tempi təmin etmək çətin olur. Yəni, neft-qaz hasilatı bumu, iqtisadiyyatın həcmnin qısa müddət ərzində artırmaqla, post-pik dövründə iqtisadi artım tempinin aşağı olmasına əsas yarada bilər.

Başqa sözlə, post-pik şəraitində iqtisadi artım templəri yüksək ÜDM bazası effektinin təsirinə məruz qalır. Bu effektin yaranması hasilatın sürətlə artması mərhələsində ÜDM-in bazis səviyyəsinin sıçrayışla yüksəlməsini şərtləndirən templərin formalaşması və sonrakı mərhələdə neft amilinin artım mənbəyi kimi rolunun zəifləməsinə əsaslanır.

Bumun gedişində hasilatın böyük sürətlə artması ilə əlaqədar, iqtisadiyyatda neft sektorunun miqyasları genişlənir. Yüksək ÜDM bazası üstün olaraq həmin sektorun hesabına formalaşır. Effektin real təsir gücü, əsas etibarilə, hasilat artımına uyğun olaraq, neft sektorunun iqtisadiyyatda payının yüksəlməsi dərəcəsi və pik həddində “neft ÜDM-nin” xüsusi çəkisinin kəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Hasilat pik həddinə çatdıqda neft sektoru miqyaslarını genişləndirilmiş olsa da, sonrakı mərhələdə real artımın fəal mənbəyi kimi çıxış etmir. Eyni zamanda, bu mərhələdə hasilatın azalması, bir qayda olaraq, yüksək templərlə baş vermədiyi və ya hasilat sabitləşdiyi üçün, ÜDM –in baza həcmi böyük olaraq qalır.

Yüksək ÜDM bazasının, həm də hasilat bumu nəticəsində əldə olunan neft gəlirlərinin istisadəsi yolu ilə digər sahələrdə də nisbətən sürətli artım templəri hesabına təmin olunması ilə əlaqədar, nəzərdən keçirdiyimiz effektin təsir gücü barədə təsəvvür əldə etmək üçün pre-bum dövründə ÜDM-in artım templəri, habelə post-pik dövründə region üzrə orta artım templəri əsasında hesablanan ÜDM-in baza göstəriciləri ilə müqayisələr aparmaq olar.

Yüksək ÜDM bazası effekti iqtisadiyyatda neft-qaz sektorunun payının yuxarıda göstərdiyimiz kritik hədlərdən yüksək olduğu bütün ölkələrin praktikasında fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, empirik təhlillərə əsasən, sözügedən effekt bumun miqyasının geniş, habelə intensivliyinin böyük olduğu hallarda özünü daha aydın büruzə verir. (6-cı diaqram) Azərbaycanda 2000-ci illərin əvvəlində baş verən hasilat bumunun müvafiq parametrləri göstərilənlərə uyğun gəlmişdir. Nəticədə, qeyd etdiyimiz effekt özünü aydın şəkildə göstərmişdi.

Diaqram 6. Ölkələr üzrə yüksək ÜDM bazası effektini səciyyələndirən göstəricilər²²

Diaqramın məlumatlarından aydın olduğu kimi, nəzərdən keçirdiyimiz effekt post-pik dövründə nisbətən aşağı artım templərinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir gücünə malik olur. O, həm də bu dövrdə, hasilatın həcmnin dəyişməsi dinamikasından asılı olmayaraq, nisbətən aşağı artım templərini şərtləndirən müstəqil amil kimi çıxış edir. Sözügedən effektin təsiri ilə bağlı təsəvvürlərin genişləndirilməsi baxımından, qeyd edə bilərik ki, 2011-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında artımın mütləq həcmi Gürcüstanın müvafiq göstəricisindən 2.5 dəfə, Ermənistanın müvafiq göstəricisindən isə 3.5 dəfə yüksək olsa da, ÜDM-in orta illik artım tempi göstəricisi qeyd edilən ölkələrlə müqayisədə müvafiq olaraq 2.9 və 2.4 faiz bəndi aşağı səviyyədə qərarlaşmışdır.²³

Qeyd edilənlərlə əlaqədar, post-pik şəraitində qısamüddətli dövrdə aşağı artım templərinin formalaşmasında, hasilatın azalması ilə yanaşı, yüksək ÜDM bazası effektinin mühüm rol oynadığını söyləyə bilərik. Bu effektin öz təsirini itirməsi, ölkədə

²² WDI-nin məlumatları əsasında müəllifin hesablamaları

²³ Dünya Bankının məlumatları əsasında -

(<http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD/countries/1W?display=default>) müəllifin hesablamaları

27 | Həmzə Xəlilov. Neft bəzi və iqtisadi artımın templəri: qısa və uzunmüddətli dövrlərdə təsirin empirik araşdırılması

karbohidrogen resursları hasilatının davamlı olaraq azaldılması və (və ya) iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi və onun artım gücünün yüksəldilməsi ilə bağlıdır.

Göstərilənlərlə əlaqədar, yüksək ÜDM bazası effekti iqtisadiyyatda neft sektorunun yüksək xüsusi çəkiyə malik olduğu və diversifikasiya proseslərinin zəifliyi hallarında orta və uzunmüddətli dövrlərdə də, aşağı artım templərini şərtləndirən amillər sırasında yer ala bilər. Bu baxımdan, həmin amilin ötən əsrin 80-90-cı illərində Venesuelada aşağı artım templərinin qərarlaşmasında əhəmiyyətli rol oynadığını da demək mümkündür. Neft-qaz hasilatının sürətlə artması, qeyd edilən dövrün əvvəlinə, bu ölkədə adambaşına ÜDM-in Latın Amerikasına və Karib hövzəsi regionunu orta göstəricisini 2.2 dəfə qabaqlamasına gətirib çıxarmışdır. Sonrakı dövrlərdə neft-qaz hasilatının azalması, habelə əhalisakinliyi effektinin fəaliyyəti ilə bağlı²⁴ əhali artımının regionun orta göstəricisindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olması, adambaşına ÜDM-in azalması meylinin qərarlaşması ilə nəticələnmişdir. Qeyd edilən dövrlərdə Venesueda əlverişsiz iqtisadi artım göstəriciləri ilə bağlı məsələlər xüsusi araşdırmalarda açıqlanmışdır.²⁵ Bununla belə, yüksək ÜDM bazası və əhalisakinliyi effektlərinin fəaliyyətləri nəzərə alınarsa, həmin dövrdə Venesuelanın iqtisadiyyatının staqnasiya vəziyyətində olduğu fikrini də²⁶ birmənalı dəyərləndirmək çətindir. 1980-1990-cı illərdə Venesuelada ÜDM-in orta illik artım templəri region üzrə orta göstəricidən 0.4 faiz bəndi geri qalsa da, ÜDM-in adambaşına həcmnin region üzrə orta səviyyənin baza olaraq qəbul etməklə aparılan hesablamaların nəticəsinə görə, ölkənin iqtisadi artım tempi region göstəricisindən 7.7 faiz bəndi çox olardı.²⁷ Venesuelada nisbətən aşağı artım templərinin qərarlaşdığı dövrlərin sonunda da adambaşına ÜDM –in mütləq həcmi region üzrə orta göstəricini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlamışdır.

Yüksək artım bazası və əhalisakinliyi effektlərinin nəzərə alınmaması halında, neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə ÜDM-in aşağı artım templərinin səbəbləri, bir qayda olaraq,

²⁴ Əhalisakinliyi effektinin fəaliyyəti ilə bağlı XX əsrin 70-80-ci illərində Səudiyyə Ərəbistanında adambaşına ÜDM-in azalması baş vermişdir və bu, ölkəni inkişafın dalana dirəndiyi dövlətlərin sırasına aid edilməsi kimi hallara yol açmışdır-Bax: Jeffrey D. Sachs, Andrew M. Warner Natural Resources and Economic Development The curse of natural resources European Economic Review 45 (2001) 827}838. Əhalisakinliyi effektini nəzərə alınması, 1980-ci illərdə Səudiyyə Ərəbistanında adambaşına ÜDM-in iki dəfə azalmasının neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə şərtləndiyinə dair fikirdə(C. Гуриев, К. Сонин, 2010 Экономика «ресурсного проклятия <http://experttalks.ru/sites/default/files/users/Alex/lib/GurievSonin-economikaResursnogoProklyatiya.pdf>) də həqiqət payının çox yüksək olmadığını deməyə imkan verir. (1980-ci illərdə Səudiyyə Ərəbistanında əhalinin sayının orta illik artım tempi dünya göstəricisindən 3 dəfə, müvafiq Regionun göstəricisindən 1.7 dəfə yüksək olmuşdur.

²⁵ Betty Agnani and Amaia Izay Growth in an oil abundant economy: The case of Venezuela August, 2008(n/b); Saqlain Latif Satti , Abdul Farooq , Nanthakumar Loganathan , Muhammad Shahbaz Empirical evidence on the resource curse hypothesis in oilabundant economy Economic Modelling journal homepage: www.elsevier.com/locate/ecmod

²⁷ WDI-nin müvafiq məlumatları əsasında müəllifin hesablamaları

28 | . Həmzə Xəlilov. Neft bumu və iqtisadi artımın templəri: qısa və uzunmüddətli dövrlərdə təsirin empirik araşdırılması

“resurs iqtisadiyatları”nın oxşar performansını izah etmək üçün qəbul edilən amillərlə əlaqələndirilir²⁸.

Ümumi şəkildə, post-bum şəraitində, uzunmüddətli dövr baxımından, iqtisadi artım göstəricisinin səciyyəsi barədə 2-ci diaqramın soldan 1-ci (nisbətən kiçik kvadrlarla işarə olunmuş) nöqtələr qrupundakı vəziyyət əsasında da fikir yürütmək mümkündür. Göründüyü kimi, hasilatın yüksək sürətlə artmasının baş vermədiyi ölkələrdə iqtisadi artımın fərqli templəri müşahidə edilir. Belə bir hal, hər bir ölkədə iqtisadi artım amillərinin konkret uzlaşması ilə izah edilə bilər. Bununla yanaşı, 3-cü diaramda neft ölkələrində iqtisadi artımın nisbi templərinin ümumi səciyyəsi də maraqlıdır. Araşdırılan dövr ərzində neft iqtisadiyyatlı ölkələrin bir qisminə iqtisadi artım templəri²⁹ müvafiq regionlar üzrə orta göstəriciləri üstələmiş, digər qisminə isə orta göstəricilərdən geri qalmışdır. Həm də qabaqlama və geri qalma tədqiq edilən bütün onilliklərə və eləcə də regionlara aid göstəriciləri əhatə etmişdir.

Göstərilən vəziyyət, təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrə nisbətən aşağı artım templərinin xas olması barədə fikirlərin³⁰ bizim araşdırdığımız dövr üçün neft iqtisadiyyatlarına münasibətdə birmənalı şəkildə özünü doğrultmadığını söyləməyə imkan verir. Məlumatları araşdırmaya cəlb edilmiş ölkələrin yarısından çoxunda onların aid olduqları regionların orta göstəriciləri ilə müqayisədə xeyli yüksək iqtisadi artım templəri müşahidə edilmişdir³¹.

²⁸C. Гуриев, К. Сонин, 2010 Экономика «ресурсного проклятия» <http://experttalks.ru/sites/default/files/users/Alex/lib/GurievSonin-economikaResursnogoProkliatiya.pdf>

²⁹ Bu halda həmin göstəricilərə onların karbohidrogen resursları hasilatının artım tempindən asılılıqları amili nəzərə alınmadan baxılır.

³⁰Rodriguez, Francisco & Sachs, Jeffrey D (1999) *Why Do Resource-Abundant Economies Grow More Slowly?* Jeffrey D. Sachs, Andrew M. Warner Natural Resources and Economic Development The curse of natural resources *Center for International Development, Harvard University, 79 JFK Street, Cambridge, MA 02138, USA; Olle Östensson and Aimable Uwizeye-Mapendano Growth and diversification in mineral economies Regional workshop for mineral economies in Africa Cape Town, South Africa, 7 to 9 November 2000

³¹ Təbii ehtiyatlarla zəngin olan ölkələrdə iqtisadi artım templərinin digər ölkələrlə müqayisəsi empirik materiallar əsasında və iqtisadi fəal əhalinin hər nəfərinə düşən və ya adambaşına düşən artımla ilkin resurs ixracından alınan gəlirlərin Ümumi Milli Məhsulda və ya ÜDM-də xüsusi çəkisi arasında regresiya modelləri ilə (Sachs, Jeffrey D. and Warner, Andrew M. (1995) Natural resource abundance and economic growth. The curse of natural resources European Economic Review 45 (2001) 827-838; NATURAL RESOURCE ABUNDANCE AND ECONOMIC GROWTH; Jeffrey D. Sachs and Andrew M. Warner Center for International Development and Harvard Institute for International Development Harvard University Cambridge MA November, 1997), habelə ixracda mineral məhsulların payının orta illik kəmiyyəti ilə ÜDM-in artımının orta kəmiyyəti arasında (Growth and diversification in mineral economies Regional workshop for mineral economies in Africa Cape Town, South Africa, 7 to 9 November 2000 Macro-economic considerations and linkages Olle Östensson and Aimable Uwizeye-Mapendano, UNCTAD) və ixracda mineral məhsulların payının orta kəmiyyəti ilə adambaşına ÜDM-in artımının orta illik kəmiyyəti arasında (Extractive Industries and Sustainable Development An Evaluation of World Bank Group Experience 2005) asılılığın öyrənilməsi əsasında aparılmışdır. Həmin araşdırmalarda müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik olan, habelə müxtəlif regionların ölkələrinin göstəriciləri müqayisə edilir. Bununla belə, ayrı-ayrı dövrlərdə regionlar üzrə artım templərinin fərqlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərən spesifik amillərin fəaliyyətini nəzərə almaqla müqayisənin daha korrekt olması baxımından onun eyni regiona aid olan ölkələr üzrə aparılması məqsəduyğun hesab edilir.

İqtisadi ədəbiyyatda təbii resurslarla zəngin ölkələrin aşağı artım templəri nümayiş etdirmələrinin əsas amilləri kimi mineral məhsullar bazarının səciyyəsi, mineral resurslardan asılı ölkələrin iqtisadiyyatının struktur səciyyəsi və institusional amillər göstərilir.³² Lakin, araşdırdığımız dövr üzrə empirik materialların təhlili bunların neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə ÜDM-in artım templərində uzunmüddətli meylin formalaşmasının bilavasitə əsas amili kimi çıxış etmələrinin təsdiqinə imkan vermir. Mineral məhsullar bazarının əsas xarakterik cəhəti kimi mineral xammala tələbin geniş dalğalanması nəticəsində həmin resursların qiymətlərinin və ixracının həcmnin çox böyük diapozonda qalxıb-enməsi, bunun makroiqtisadi qeyri-stabilliyə səbəb olması və ümumi iqtisadi artıma mənfi təsir göstərə bilməsi göstərilir. Araşdırdığımız dövrdə neft qiymətləri üçün də volatillik səciyyəvi olmuşdur. Lakin, empirik təhlillərdə həmin dövrdə uzunmüddətli vaxt intervalında qiymətlərin dəyişilmə diapozonu ilə ÜDM-in artım templərinin səviyyəsi arasında qeyd edilən asılılıq aşkar edilmir (4-cü cədvəl).

Qiymətlərin dəyişilməsi diapozonunun 2000-ci illərin araşdırılan dövründə daha geniş olmasına baxmayaraq, neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi artım tempinin mütləq və nisbi kiəmiyyəti də həmin dövrdə daha yüksək səviyyədə qərarlaşmışdır. Göstərilənlər, araşdırılan dövrlərdə neft qiymətlərində volatilliklərin, özlüyündə, müvafiq ölkələrdə ÜDM-in aşağı artım templərinin qərarlaşması amili qismində çıxış etmədiyini deməyə imkan verir.

Konyunkturadan asılı olaraq, aşağı neft qiymətlərinin formalaşması hasiledici ölkələrdə artım templərinin də nisbətən aşağı səviyyədə olmasına (1990-cı illərdə olduğu kimi), yüksək neft qiymətləri isə ÜDM-in nisbətən yuxarı templərlə artmasına (2000-ci illərdə olduğu kimi) gətirib çıxarır.

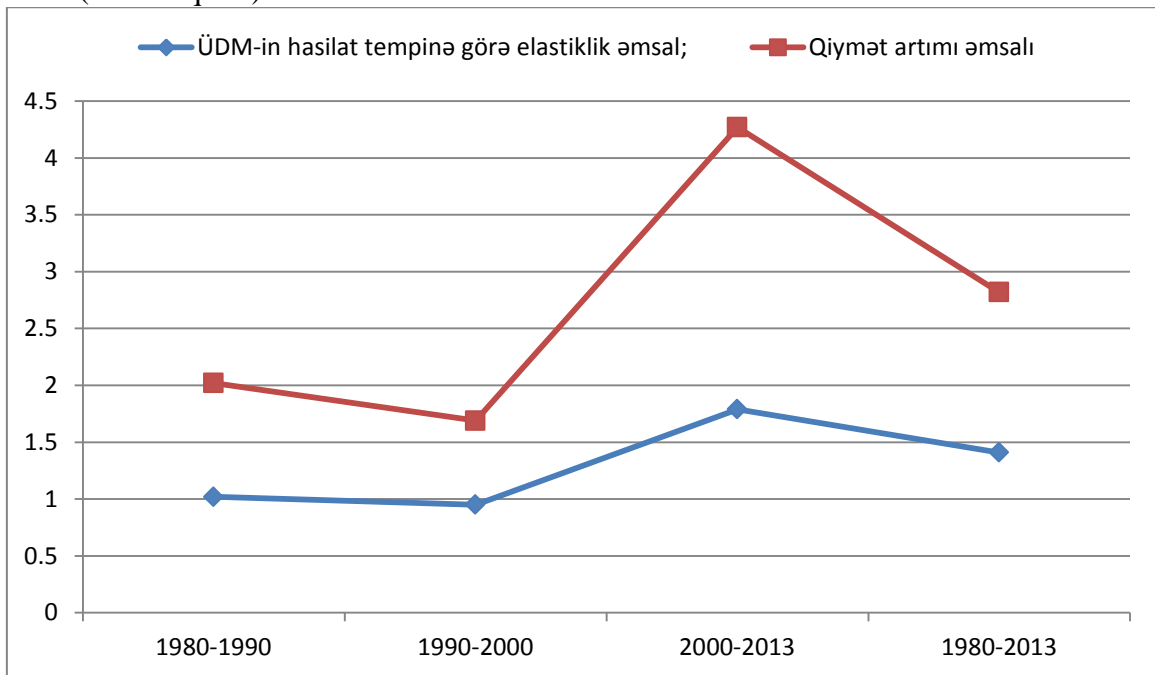
³² Growth and diversification in mineral economies Regional workshop for mineral economies in Africa Cape Town, South Africa, 7 to 9 November 2000 Macro-economic considerations and linkages Olle Östenson and Aimable Uwizye-Mapendano, UNCTAD; Ümumiyyətlə, tədqiqatlarda, ilkin olaraq, resurs zənginliyi şəraitində iqtisadi artım templərinin yüksək olmamasının nəzəri əsası kimi təbii resurslara əsaslanan iqtisadiyyatlarda, insan kapitalının aşağı səviyyədə olduğu şəraitdə, müəyyən mərhələdən sonra iqtisadi artım templərinin aşağı düşməsi effektinin yaranması qəbul edilmişdir. Bu effekt təbii resurslar sektorunun, qeyd edilən şəraitdə, insan kapitalını böyük həcmdə özünə cəlb etməklə, onu gələcəkdə iqtisadi artım mənbəyi ola biləcək sahələrdən yayındırması və ya uzaqlaşdırma bilməsi ilə izah edilmişdir. Sonrakı tədqiqatlar, insan kapitalının çox aşağı səviyyəsinin iqtisadiyyatda staqnasiyanı şərtləndirə bilsə də, təbii resurslarla zəngin ölkələrin yüksək gəlir səviyyəsi əldə etməklə insan kapitalının inkişaf etdirə bilmək və bunun sayəsində iqtisadi artım templərini sürətləndirmək imkanlarına yiyələnmə bildiklərini sübut etmişdir. - Bax: Claudio Bravo-Ortega and Jose de Gregorio The Relative Richness of the Poor? Natural Resources, Human Capital, and Economic Growth- Natural Resources Neither Curse nor Destiny Edited by Daniel Lederman William F. Maloney Part I, Capte 4 2007 pp. 71-93). Görünür, neft-qaz hasilatı sahəsində müasir texnologiyaların tətbiqi nəticəsində yüksək əmək məhsuldarlığının təmini, habelə qloballaşma şəraitində ixtisaslı işçi qüvvəsinin ölkələrarası hərəkətində maneələrin azaldılması qeyd edilən effektin aradan qaldırılmasına imkanlar açmışdır. Bununla yanaşı, şübhəsiz ki, ötən əsrin 80-90 cı illərində bir sıra neft hasil edən ölkələrdə adambaşına ÜDM istehsalının həcmnin aşağı düşməsi təbii resurslarla zəngin ölkələrin nisbətən aşağı iqtisadi artım templəri nümayiş etdirmələri məsələlərinə marağın yüksəlməsinə təkan vermişdir. Tədqiqatçılar diqqəti məsələyə resurslara əsaslanan iqtisadiyyatların iqtisadi mexanizmləri çərçivəsində cavablar axtarmağa yönəlmişlər.

Cədvəl 4

Neft qiymətləri və neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə artım tempiyalarının dəyişilmə göstəriciləri

	1980-1990	1990-2000	2000-2013
Brent markalı neftin orta qiymətinin(1barell üçün, ABŞ dolları) dəyişilmə diapozonu(maximum-minimum) -Osilyasiya əmsalı(diapozonun nisbi kəmiyyəti)	14.43-36.83 0.876	12.72-28.50 0.819	24.44-111.67 1.346
Neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə ÜDM-in orta illik artım tempinin medianası: a) %-lə b) ÜDM-in orta illik artım tempinin orta dünya göstəricisinə nisbətə ÜDM-in regionlara görə nisbi artım tempiyalarının orta hesabi kəmiyyəti ÜDM-in orta illik artım tempinin müvafiq region üzrə orta göstəricidən yüksək olduğu ölkələrin xüsusi çəkisi(%)	1.1 0.33 1.17	3.6 1.24 0.929	4.8 1.66 1.38
Göstəriciləri region üzrə orta səviyyədən aşağı olan ölkələrdə artım tempiyalarının nisbi əmsalının qiymətlərinin orta hesabi qiyməti	43	41	65
Göstəriciləri region üzrə orta səviyyədən yüksək olan ölkələrdə artım tempiyalarının nisbi əmsalının qiymətlərinin orta hesabi qiyməti	0.46 2.45	0.61 1.43	0.68 1.76

Artıq qeyd edildiyi kimi, bumun neft sektorundan kənar təsir gücü karbohidrogen ehtiyatlarının qiymətlərinin dəyişilməsindən də asılıdır. Bu amil ayrı-ayrı dövrlər üzrə hasilatın eyni artım tempi şəraitində ÜDM-in fərqli artımının yaranmasında mühüm rol oynayır. Multikollinearlığın mövcudluğu, göstərilən halda, gəlir həcmi və hasilatın kəmiyyətinin artıma təsirinin bir-birindən ayırmaqla araşdırılmasına imkan vermir. Bununla belə, qiymətin təsiri barədə bu göstəricinin müxtəlif kəmiyyətləri şəraitində ÜDM-in artım templərinin hasilatın artım templərinə görə elastikliyinə dəyişilməsi əsasında da təsəvvür əldə etmək mümkündür. Məlumatları araşdırmaya cəlb edilmiş ölkələrdə neft-qaz hasilatının templərinin artımının hər faiz bəndinə düşən ÜDM-in artım tempinin yüksəlmə kəmiyyətinin (faiz bəndi ilə) dəyişilməsinin xam neftin qiymətlərinin dəyişilməsinə uyğunluğu müşahidə edilir. (7-ci diaqram)

Diaqram 7. Neft qiymətlərinin və ÜDM-in hasilat artımına görə elastikliyinə dəyişilməsi*

*Əlavə 1-də verilmiş məlumatların və BP-nin neft qiymətlərinə dair müvafiq məlumatlarının əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Qeyd edilənlərlə əlaqədar, neft-qaz qiymətlərinin ümumən yüksək olduğu 2000-ci illərin ötən dövründə, hasilat bumlarının ÜDM-in yüksək artım templərinin formalaşmasına təsiri nisbətən daha güclü olmuşdur.

Yuxarıdakı cədvəlin məlumatlarından da görüldüyü kimi, qiymətlərin yüksək səviyyəsi şəraitində neft iqtisadiyyatlı ölkələrin daha böyük qisminə iqtisadi artım templəri müvafiq regionlar üzrə orta göstəriciləri qabaqlayır. Yəni, empirik təhlillər

qiymətlərin geniş diapozonda dalğalanmasının, əslində, aşağı artım tempinin qərarlaşmasının deyil, artım templərinin müvafiq qaydada dəyişilmələrinin mühüm amili kimi çıxış etdiyini göstərir.

Həmin asılılıq müvafiq göstəricilərin həm uzunmüddətli meylləri, həm də qısamüddətli dinamikası ilə bağlı müşahidə edilir. Məlumdur ki, mineral məhsullar bazarı üçün vaxtaşırı “qiymət sınıqları”nın baş verməsi səciyyəvidir. Qiymətlərin kəskin azalması neft ölkələrində makroiqtisadi sabilliyin pozulmasına yol açır, artım templərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Neft qiymətlərinin ümumən yüksəlməsi meyllərin qərarlaşdığı əsrimizin birinci onilliyində də kəskin enmə halı mövcud olmuşdur. BP-nin məlumatlarına əsasən, brent markalı xam neftin orta qiyməti 2009-cu ildə 2008-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 36.6% azalaraq, 97.26 ABŞ dollarından 61.67 ABŞ dollarına enmişdir. Lakin qiymətlərin orta səviyyəsi 2010-cu ildə 79.50 ABŞ dollarına yüksəlmişdir.³³ Qiymətlərin enməsi neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə 2009-cu ildə ÜDM-in artım templərinin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Növbəti ildə qiymət yüksəlişi isə dinamik artımın bərpa olunması ilə nəticələnmişdir(5-ci cədvəl).

Cədvəl 5

Bəzi neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə ÜDM-in artım templəri(%)³⁴

	2007	2008	2009	2010	2010-cu ildə neft-qaz hasilatının artımı (%-lə)
Əlcəzair	3.4	2.0	1.6	3.4	-1.7
Ekvador	2.2	6.4	0.6	3.5	0.0
İran	6.4	1.5	2.3	6.6	3.2
Küveyt	6.0	2.5	-7.1	-2.4	1.2
Malaziya	6.3	4.8	-1.5	7.4	3.1
Səudiyyə Ərəbistanı	6.0	8.4	1.8	4.8	4.9
Venesuela	8.8	5.3	-3.2	-1.5	-7.2

Karbohidrogen xammalı qiymətlərinin vaxtaşırı kəskin aşağı düşməsi ilə bağlı, neft ölkələrində artım templərinin aşağı düşməsi və ya iqtisadiyyatda enmələrin yaşanmasına (makroiqtisadi sabilliyin pozulması, istifadə olunan neft gəlirlərinin həcmnin ixtisar olunması və s. nəticəsində) gətirib çıxarır. Bunun qarşısını almaq üçün neft ölkələrində iri həcmli strateji ehtiyatlar yaratmaqla makroiqtisadi sabillik üçün “təhlükəsizlik yasığı” təmin etmək praktikası tətbiq edilir. 2009-cu ildə neft qiymətlərinin enməsi zamanı həmin ehtiyatlar əksər ölkələr tərəfindən makroiqtisadi

³³ BP Statistical Review of World Energy June 2015 p.15

³⁴ İqtisadi artıma neft-qaz hasilatının artım tempinlərinin təsirinin yüksək olduğunu nəzərə alaraq, 2000-ci illərdə hasilat bəzən yaşanmadığı, habelə 2010-cu ildə hasilat artımının nisbətən aşağı (5%-dən az) olduğu ölkələr seçilmişdir.

33 | . Həmzə Xəlilov. Neft bəzi və iqtisadi artımın templəri: qısa və uzunmüddətli dövrlərdə təsirin empirik araşdırılması

stabilitənin saxlanması, üçün “təhlükəsizlik yastığı” rolunu yerinə yetirdilər. Lakin 2014- cü ilin ikinci yarısı, 2015-ci illərdə baş verən qiymət enmələrinin davamlı xarakter alması şəraitində strateji ehtiyatlar mexanizmi, özlüyündə yaranan problemin həlli üçün yetərli olmadı. İqtisadiyyatları neft gəlirlərinin geniş istifadəsinə əsaslanan ölkələrdə milli valyutaların məzənnəsinin kəskin aşağı düşməsinin qarşısının alınması səyləri həmin ehtiyatların sürətlə “əriməsinə” yol açdı və devolvasiyaların həyata keçirilməsi qaçınılmaz oldu.

Neft iqtisadiyyatlı ölkələrin bir çoxunun aşağı artım tempi nüməyis etdirməsinə bu ölkələrdə iqtisadiyyatın struktur səciyyəsinin (bu ölkələrdə holland sindromunun baş verə bilməsi) təsiri, ilk növbədə, hasilatın sürətli artımının baş verməsi ilə bağlı olduğu üçün, bum ölkələrinin emal sənayesinin göstəricilərinin digər ölkələrlə müqayisəli təhlilinə ehtiyac yaranır.

Araşdırılan dövrdə hasilatın sürətlə artdığı ölkələrdə emal sənayesi üçün bütövlükdə dinamik inkişaf səciyyəvi olmuşdur. Bunun baş verdiyi ölkələrdə (hesablama üçün müvafiq məlumatlar olanlar üzrə) emal sənayesinin orta illik artım tempi bu ölkələrin aid olduğu regionların orta göstəricilərini qabaqlamışdır. Eyni zamanda ölkələr üzrə ixracın dəyəri də yüksəlmişdir (6-cı cədvəl).

Cədvəl 6

Hasilat bumunun baş verdiyi ölkələrdə emal sənayesinin artım göstəriciləri

	Hasilatın sürətlə yüksəldiyi illər	Neft-qaz hasilatının orta illik artım tempi(%)	Emal sənayesinin orta illik artım tempi		İxrac olunan emal sənayesi məhsullarının dəyərinin (ABŞ dolları ilə) orta illik artım tempi(%)	Milli valyutanın real effektiv məzənnəsinin indeksi
			%	Orta region göstəricisinə nisbətə -dəfə		
Azərbaycan	2005-2010	21.7	7.5	1.57*	6.6	141.6 (2005=100 2010***)
Qazaxıstan	2000-2011	8.0	6.2	1.17	18.3	111.9 (2000=100 2011****)
Anqola	2002-2008	10.2		
Trinidad və Tabako	2001-2010	9.1	8.9*	3.18	10.2**	123.7 (2000=100 2009*****)
Sudan	2000-2010	10.0	4.7	1.38	-	
Qətər	2000-2011					
Oman	1980-1990	9.5	20.6	

*2010-2011-ci illər üzrə

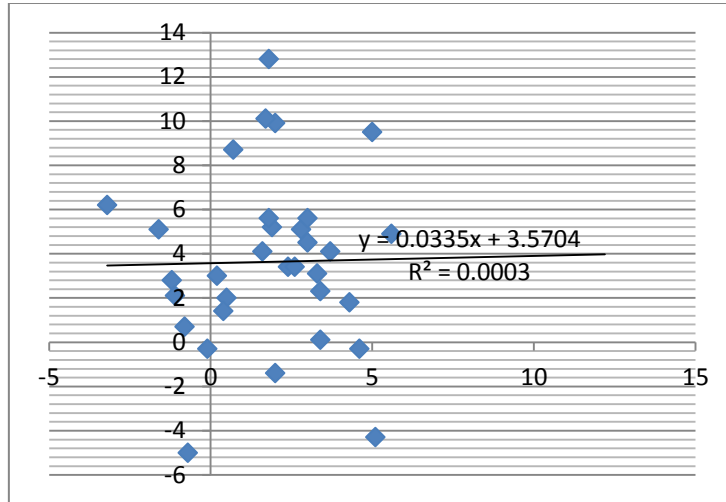
**2000-2010-cu illər üzrə

***2005-2010-cu illər üçün qeyri-neft sektoru üzrə -ARMB-nin məlumatları əsasında hesablanmışdır. - http://www.cbar.az/assets/3570/Bulleten-2015_mart.pdf;

***2000-2013-cü illər üzrə neftlə ticarət nəzərə alınmadan. Qazaxıstan Milli Bankının müvafiq illər üzrə məlumatları əsasında zəncirvari üsulla hesablanmışdır. Mənbə: <http://www.nationalbank.kz/?docid=437&switch=russian>

*****WDI 2011 Tab. 4.16

Neft bumu hasilat sənayesinin yüksək artım templərinin qərarlaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərən amil kimi çıxış etmişdir. Bunu aşağıdakı nöqtəli qrafiklərdən də görmək mümkündür. (Qrafiklər Əlavənin 4-cü və 7-ci sütunlarının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir). Bum ölkələrinin göstəriciləri nəzərə alınmazsa, reqressiya təhlili neft-qaz hasilatının və emal sənayesinin artım templəri arasında hissəlunabiləcək əlaqə aşkar etmir.³⁵ Bum ölkələrinin araşdırmaya daxil edildiyi halda isə müvafiq əlaqə göstəricisi əhəmiyyətli dərəcədə sıxlığı ifadə edən kəmiyyət alır.

Diaqram 8. Neft-qaz hasilatının və emal sənayesinin orta illik artım templəri (1980-2013-cü illər, bum ölkələrinin göstəriciləri nəzərə alınmadan)

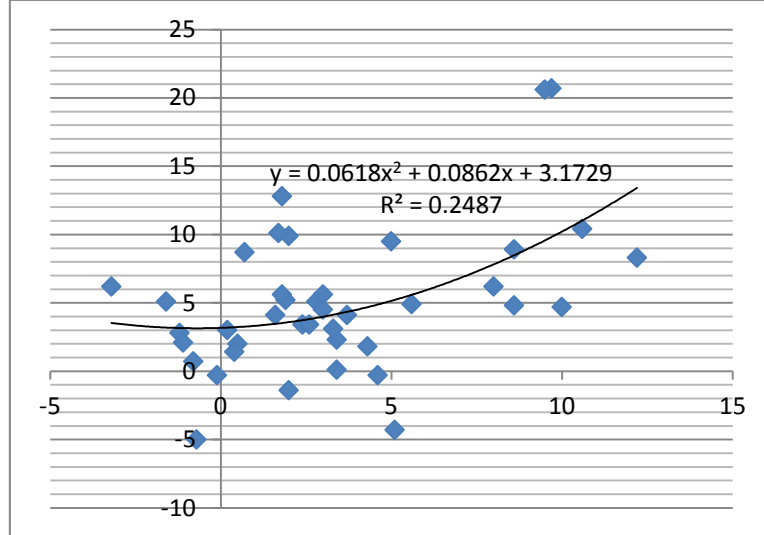
Şübhəsiz ki, hasilatın yüksəlməsi ilə əlaqədar, istehsal sahələrində artım templəri milli valyutanın məzənnəsinin dəyişilməsinin təsirinə məruz qalır. Bu cəhətdən, bum ölkələrində milli valyutanın real effektiv məzənnəsinin nisbətən böyük kəmiyyətdə yüksəldiyi şəraitdə emal sənayesi məhsulları ixracının dəyər ifadəsində artım templəri bir qədər aşağı olmuşdur.³⁶ (6-cı cədvəl) Lakin, hasilatın sürətlə çoxalması şəraitində, ümumi artımın təmin edilməsində emal sənayesinin payının kiçik olması ilə əlaqədar,

³⁵ Göstərilən vəziyyət, digər tərəfdən, hasilatın sürətli artımının olmadığı şəraitdə neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə nəzərdən keçirilən struktur amilinin, ümumiyyətlə, iqtisadi artım templərinə mənfi təsir göstərən amil kimi çıxış etmədiyini də deməyə imkan verir. Məsələnə ayrıca bir ölkəni –Nigeriyanın təmsalında baxan araşdırmaçılar da oxşar nəticəyə gəlmişlər. (Bax: Nina Budina, Gaobo Pang, Sweder van Wijnbergen Nigeria's Growth Record: Dutch Disease or Debt Overhang? World Bank Policy Research Working Paper 4256, June 2007) Onların qənaətinə görə 1980-ci illərdən (Nigeriyada hasilatın sürətli artımının başa çardığı da həmin dövrə təsadüf edir) sonrakı dövrdə ölkədə qərarlaşan aşağı artım templərini Holland Sindromu ilə izah etmək çətindir.

³⁶ Neft gəlirlərinin geniş istifadəsi sayəsində, yüksələn tələbə cavab olaraq, Azərbaycanın emal sənayesində ilk növbədə, ölkə daxilində istifadə üçün ərzaq məhsulları və tikinti materialları istehsalı daha sürətlə artmış, yəni emal sənayesinin idxal önləyici yönümü üstünlük qazanmışdır. Belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, göstərilən şəraitdə, milli valyutanın məzənnəsinin möhkəmlənməsinin də təsirinə məruz qalmaqla, emal sənayesində uzunmüddətli səmərəlilik və inkişafda davamlılıq baxımından əlverişli olmayan struktur dəyişikliyi – idaxal xammalı əsasında işləyən (o cümlədən ixrac üçün məhsullar istehsal edən) sahələrin üstünlük qazanması baş vermişdir.

35 | . Həmzə Xəlilov. Neft bumu və iqtisadi artım templəri: qısa və uzunmüddətli dövrlərdə təsirin empirik araşdırılması

bu sahənin inkişaf parametrləri iqtisadi artımın aşağı templərinin qərarlaşmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilmir.

Diqram 9. Neft-qaz hasilatının və emal sənayesinin orta illik artım templəri (1980-2013-cü illər, bum ölkələrinin göstəriciləri nəzərə alınmaqla)

Göstərilənlər, hasilat bumunun baş verdiyi ölkələrdə emal sferasının və onun məhsullarının ixracının ümumi enişi ilə nəticələnən holland sindromunun baş vermədiyini söyləməyə imkan verir. Deməli, bu hallarda neft iqtisadiyyatlarının struktur xüsusiyyətindən irəli gələn holland sindromu iqtisadi artım templərinin aşağı səviyyəsinin qərarlaşmasına yönələn amil kimi çıxış etməmişdir.

Hasilatın yüksək templərlə atması ölkəyə daxil olan neft gəlirlərinin həcmində böyüməsi ilə müşayiət olunsada, həmin gəlirlərin istifadəsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən onların bir hissəsinin suveren fondlara yönəldilməsi milli valyutaların məzənnələrinin yüksəlməsini məhdudlaşdırmaqla, emal sənayesinin ixrac potensialının dağıdılmasının qarşısını almağa şərait yaratmışdır.

Neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə institusional amillərin, o cümlədən neft gəlirlərinin səmərəli idarə olunmasında probleminin həll edilə bilməməsinin ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadi artım templərinə təsirini empirik materialların təhlili əsasında birbaşa təyin etmək mümkün deyil.³⁷ Eyni zamanda araşdırdığımız dövrə dair müvafiq faktiki məlumatlar əsasında həmin amilin digər amillərlə birgə fəaliyyətinin nəticələri barədə

³⁷Zəngin resurslara malik ölkələrdə institutların keyfiyyətinin aşağı olması və bunun investisiyalara və bütövlükdə iqtisadi artım tempinə mənfi təsir göstərməsi fikiri birmənalı qəbul edilmir. Tədqiqatlarda inkişaf etmiş institutları olan ölkələrdə resurslardan əldə olunan gəlirlərin daha səmərəli istifadə olunduğu, zəif institutlar şəraitində isə resurs gəlirlərinin həmin institutların keyfiyyətinin daha da pisləşməsinə stimullaşdırdığı göstərilir. Bax: Mehlum H., Moene K. O., Torvik R. Institutions and the Resource Curse // Economic Journal. 2005. Vol. 116, No 508. P. 1-20;

fikir yürütmək olar. 2000-ci illərdə qiymətlərin, bütövlükdə, əlverişli konyunkturasi, habelə hasilatın dinamikasının xüsusiyyəti ilə əlaqədar, əksər neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə institutların zəifliyi amili iqtisadi artımın mütləq və nisbi templərinin aşağı səviyyəsinin formalaşmasına mühüm təsir göstərə bilməmişdir. 2000-2013-cü illərdə iqtisadi artım templərinin müvafiq regionlar üzrə orta göstəricilərdən yalnız Bruney, Gabon və Malaziyada əhəmiyyətli dərəcədə geri qalmışdır. (Bax: Əlavə) Bunlardan birinci iki ölkədə həmin dövrdə neft-qaz hasilatının həcmnin azalması baş vermişdir. Malaziyada isə iqtisadi artım sürəti (orta illik kəmiyyəti 4.9% təşkil etmişdir) aşağı olmamışdır.

Neftlə bağlı əsas amillərin (qiymətlər və hasilatın dinamikası) əlverişsiz olduğu 1990-cı illərdə institutların keyfiyyətinin iqtisadi artım templərinə əhəmiyyətli mənfi təsirini müvafiq empirik məlumatlara baxış əsasında aşkar etmək mümkün olmur. Bu dövrdə müvafiq region ölkələri ilə müqayisədə xeyli aşağı artım templərinin nümayiş etdirilməsi (Konqo Respublikası, Malaziya) başlıca olaraq, əvvəlki dövrlərdə sürətli hasilatla əlaqədar, (Bax: Əlavə) yüksək artım bazası effektinin təsiri nəticəsində baş vermişdir.

Göstərilənlərə əsasən, qeyd edilən dövrdə institutların keyfiyyətinin neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi artım templərinə mənfi təsirinin güclü olduğunu təsdiq etmək çətindir. Digər tərəfdən, qeyd edilənlər, ümumiyyətlə, neft iqtisadiyyatlarında zəif institutların iqtisadi artıma mənfi təsiri göstərmədiyi anlamına da gəlməməlidir. Bu halda söhbət, təhlil etdiyimiz materiallar əsasında institutların iqtisadi artıma güclü təsir göstərən və bununla da neft iqtisadiyyatları üçün aşağı artım templərinin xarakterik əlamət kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilən amil kimi çıxış etməsinə təsdiq etmək imkanın təmin olunmadığından gəlməlidir.³⁸

Əslində, neft ölkələrində iqtisadi artım templərinə təsir baxımından, institutların zəifliyi və bum şəraitində ixrac yönümlü emal sənayesinin inkişafının zəifləməsi amillərinin təsirinin hasilatın yüksəlişi və neft gəlirlərinin geniş istifadəsinin nəticəsi vasitəsilə kompensasiya oluna bildiyini demək mümkündür.

Bununla belə, şübhəsiz ki, institutların zəifliyi, istər iqtisadi və sosial inkişafa yönəldilən neft gəlirlərinin səmərəli istifadə olunmasında və istərsə də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi imkanlarının reallaşdırılmasında maneələrə çevrilməklə, iqtisadi artımın dayanıqsızlığının güclənməsi amilinə çevrilmiş olur.

9.Nəticə

Neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə hasilat bumlarının - karbohidrogen resursları istehsalının nisbətən qısa müddət ərzində sürətlə artmasının iqtisadi artıma təsirində spesifik cəhətlər özünü büruzə verir. Bumlar həmin ölkələrdə iqtisadi artım templərinin

38 Neft ölkələrində institutların keyfiyyətinin iqtisadi artıma təsirinin yüksək olmadığı digər tədqiqatların nəticələri ilə də təsdiq olunur. Məsələn, M. Alekseyev və P. Konroda görə institutların adambaşına ÜDM-in həcminə təsiri zəif mənfi (10% səviyyəsində) və ya ümumiyyətlə əhəmiyyətsiz olur- Bax: Alexeev M., Conrad R. The Elusive Curse of Oil / SAN Working Papers Series No 7. 2005;

37 | . Həmzə Xəlilov. Neft bumu və iqtisadi artımın templəri: qısa və uzunmüddətli dövrlərdə təsirin empirik araşdırılması

mütləq (əvvəlki dövrlərlə müqayisədə) və nisbi (ölkənin aid olduğu regionun digər dövlətləri ilə müqayisədə) səviyyəsinin əhəmiyyətli və ya çox böyük yüksəlişi ilə nəticələnir. Hər iki halda üçün bum ölkəsi göstəriciləri üçün “qabaqlama əmsalı”nın kəmiyyəti bumun konkret parametrləri (miqyası, intensivliyi, təsir gücü) ilə şərtlənir.

Yüksək parametrlı bumlar şəraitində neft iqtisadiyyatlarında sıçrayışlı artım tepləri formalaşır. Bu, iqtisadiyyatın ümumi həcm göstəricilərini qısa müddətdə artmasını sürətləndirməklə yanaşı, makroiqtisadi stabilliyin pozulması təhlükəsi yaradır.

Post-pik şəraitində iqtisadi artım templəri karbohidrogen resursları hasilatın dinamikası, neft gəlirlərinin iqtisadi və sosial inkişaf məqsədləri üçün istifadəsi miqyasları ilə yanaşı, həm də ÜDM bazası effektinin təsiri ilə formalaşır.

Yüksək ÜDM bazası effekti hasilat bumunun iqtisadiyyatın həcmünün qısa müddət ərzində kəskin böyüməsi və sonrakı mərhələdə, neft amilinin artım mənbəyi kimi çıxış etməsinin sona yetməsi nəticəsində, ölkədə iqtisadi artımın nisbətən aşağı templərini şərtləndirən amilə çevrilə bilər. Bu effekt ölkə iqtisadiyyatında neft sektorunun dominant mövqe tutduğu, habelə qeyri-neft sektorunun miqyaslarının nisbətən kiçik və artım potensialının zəif olduğu hallarda daha yüksək təsir gücünə malik olur.

Post-pik mərhələsində hasilatın sürətli artım mənbəyi olmasının sona çatması və onun ÜDM-in fiziki həcmünün aşağı düşməsi amilinə çevrilməsi ilə əlaqədar, iqtisadi artımda “qısa müddətli şok” yaşanır: artım tempinin kəmiyyətində kəskin azalma və ya onun mənfi işarə alması müşahidə edilir. Bunun ardınca, karbohidrogen resurslarının hasilatının aşağı düşməsi və ya stabilləşməsi şəraitində, bumun gedişində toplanılmış neft gəlirlərinin istifadəsinin fəal rolu sayəsində canlanma təmin olunsada, bütövlükdə ortamüddətli dövr üçün aşağı artım tempi saxlanılır. Yüksək ÜDM bazası effekti zəruri diversifikasiyanın inkişaf etdirilmədiyi neft iqtisadiyyatlarında uzunmüddətli dövrlərdə də aşağı artım templərinin qərarlaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Yüksək ÜDM bazası effektinin uzunmüddətli dövrdə əhali sakinliyi effekti ilə (Müvafiq ölkələrdə neft sektorunun inkişafı, o cümlədən hasilat bumları ilə bağlı amillərin birbaşa və ya dolaylı təsiri ilə əhəlinin sayının sürətlə artmasına uyğun olaraq, adambaşına ÜDM-in artım tempi göstəricisinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi) uzlaşması bir qayda olaraq adambaşına ÜDM istehsalının aşağı səviyyədə qərarlaşmasına və ya enməsinə səbəb olur. (Səudiyyə Ərəbistanı 1990-2000-ci illər, Venesuela 1980-2000-ci illər, Malazıya 2000-2013-cü illər). Təbii resurslarla zəngin digər ölkələrin müvafiq göstəriciləri fonunda nəzərdən keçirildikdə həmin vəziyyət, qeyd edilən ölkələr üçün, ümumiyyətlə, iqtisadi artım templərinin aşağı olması fikrinin təsdiqinə dair arqument görkəmini alır.³⁹ Eyni zamanda, nəzərə alınmalı ki, göstərilən hallar, yüksək ÜDM bazası və əhali sakinliyi effektlərinin fəaliyyəti sayəsində neft bumlarının orta və uzun müddətli təsirlərinin nəticəsi kimi də dəyərləndirilə bilər.

³⁹Jeffrey D. Sachs, Andrew M. Warner Natural Resources and Economic Development
The curse of natural resources European Economic Review 45 (2001) 827-838

38 | . Həmzə Xəlilov. Neft bumı və iqtisadi artımın templəri: qısa və uzunmüddətli dövrlərdə təsirin empirik araşdırılması

Ümumiyyətlə, yüksək ÜDM bazası effektinin nəzərə alınması, hasilat bumunun pik nöqtəsindən sonra iqtisadi artım templərinin qisamüddətli dövrdə kəskin aşağı düşməsi və yaxud da bəzən uzunmüddətli dövrdə də, nisbətən aşağı artım templərinin müşahidə edilməsinin, bütün hallarda, “resurs lənəti”nin təzahürləri kimi qiymətləndirilməsinin də düzgün olmadığını deməyə imkan verir. Bu effektin təsiri ilə bağlı, post-pik şəraitində artım tempinin nisbətən aşağı səviyyədə qərarlaşması hasilat bumunun təsir mexanizminə aid olan cəhəti ifadə edir və iqtisadiyyatın özündə inkişaf üçün daxili məhdudiyyətlərin olması ilə izah edilməməlidir.

Əslində, hasilatın artması mərhələsində sürətlə yüksələn “həyat səviyyəsi” göstəricisinin (adambaşına ÜDM –in kəmiyyəti) post-pik şəraitində- hasilatın azalması və bəzən də, bunun əhali sakinliyi effekti ilə uzlaşması nəticəsində- kəmiyyətcə azalması baş verir. Lakin bu halda, əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-in azalmasını resurs lənəti kimi dəyərləndirməklə, ən azı, ehtiyatsızlığa yol verilmiş olduğu deyilə bilər. Həmin göstəricinin dinamikasında qeyd edilən xüsusiyyət, bum fenomeni ilə bağlı, karbohidrogen resursları ilə zəngin iqtisadiyyatda inkişaf dinamikasının özəllikləri ilə şərtlənir. Bu “bəla” deyil. Birincisi, post-pik dövründə də həyat səviyyəsi (adambaşına ÜDM) göstəricisinin mütləq və nisbi kəmiyyəti yüksək olaraq qalır (Post-pik şəraitinə uyğun gələn dövrdə, bumun baş verməmiş olduğu təqdirdə, ÜDM-in dinamikasının daha əlverişli göstəricilərinin qərarlaşa bilməsi ehtimalı qəbul edilə bilər. Eyni zamanda, həmin halda, son nəticə etbarilə ÜDM-in əhalinin hər nəfərinə düşən həcmnin də xeyli, bəzən hətta bir neçə dəfə az olacağı da nəzərə alınmalıdır); ikincisi, müvafiq effektlərin fəaliyyət mexanizmləri ilə əlaqədar, adambaşına ÜDM –in azalması və ya zəif artması prosesi, uzun müddətli dövr baxımından yanaşıldıqda, keçicidir.

Yüksək ÜDM bazası effektinin təsir müddəti hər bir ölkə üzrə fərqli olur. Bu müddətin davamiyyəti bumun miqyası, təsir gücü, habelə iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun artım gücünün formalaşdırılması amilləri ilə müəyyən edilir. Qeyri-neft sektorunun qeyd edilən effekti zəiflətmək gücünə malik olmaması, çox zaman, bu sektorun neft bumundan öncə zəruri səviyyədə inkişaf etməməsi ilə bağlı olur. Bu sahədə geriqalmaların aradan qaldırılması üçün, bir qayda olaraq, uzun müddət tələb olunur. Dığər tərəfdən, neft bumu həmin istiqamətdə irəliləyişlər üçün imkanları genişləndirir.

Yüksək ÜDM bazası effekti özlüyündə aşağı artım tempinin qərarlaşmasına yönəlir. Eyni zamanda, artımın konkret səviyyəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz digər iki amilin (hasilatın dinamikası və iqtisadi və sosial inkişaf məqsədləri üçün neft gəlirlərinin istifadəsi) birgə təsirinin nəticəsi olaraq formalaşır. Bununla əlaqədar, nəzərə alınmalıyıq ki, empirik təhlillər, araşdırılan dövrdə, təbii resurslarla zəngin ölkələrin aşağı artım templəri nümayiş etdirmələrinə səbəb kimi qəbul edilən amillərin (mineral məhsullar bazarının səciyyəsi, mineral resurslardan asılı ölkələrin iqtisadiyyatının struktur səciyyəsi və institusional amillər) neft iqtisadiyyatlarında müvafiq yönümdə təsirlərinin əsas rol oynadıqlarını sübut etmir. Ötən əsrin, əsasən, 80-

ci və 90-cı illərində özünə yer almış və araşdırmaçıların xüsusi diqqətini cəlb etmiş, bir sıra əsas neft istehsalçı ölkələrdə əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM həcminin aşağı düşməsi də həmin amillərlə şərtlənməmişdir. Əslində iqtisadi artım göstəricilərində enmələrin başlıca səbəbləri:

a) müvafiq ölkənin əksəriyyətində əvvəlki dövrdə baş vermiş bumdan sonra hasilatın aşağı düşməsi (Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, Liviya, Trinidad və Tabako) və ya stabilləşməsi (Vensuela);

b) qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan vermək üçün zəruri maliyyə resurslarının formalaşdırılması imkanlarının, eləcə də neft hasilatının artırılması stimullarının və imkanlarının zəifləməsinə səbəb olan aşağı neft qiymətlərinin qərarlaşması;

c) bir sıra əsas hasilatçı ölkələrdə post-pik dövründə uzunmüddətli planda yüksək ÜDM bazası effektinin və əhalisakinliyi effektinin fəaliyyəti (Venesuela 1980-1990-cı illər, Səudiyyə Ərəbistanı 1990-cı illər, Nigeriya 1980-ci illər) olmuşdur.

Neft iqtisadiyyatlarında artım templərinə real olaraq əhəmiyyətli təsirə malik amillərin hər birinin ölkələr üzrə fəaliyyəti, uzunmüddətli dövr baxımından, keçicidir. Bununla əlaqədar, təbii resurslarla zəngin ölkələr kimi, neft iqtisadiyyatları üçün ümumiyyətlə, aşağı artım templərinin xas olması fikri empirik araşdırmalarla sübutunu tapmır. Müvafiq amillərin təsiri nəticəsində, iqtisadi artım templəri ayrı-ayrı ölkələrdə və konkret müddətlərdə nisbətən aşağı ola bilər. Neft iqtisadiyyatlarının “zəif cəhəti” onların ümumiyyətlə aşağı artım tempi nümayiş etdirmələrində deyil, artımın neft gəlirlərinin dinamikasına nəzərən, dayanıqsızlığında ifadə olunur. Belə vəziyyət, iqtisadiyyatın diversifikasiyasının, xüsusilə istehsal sektorunun inkişafının aşağı olduğu şəraitdə, özünü daha qabarıq göstərir. Bununla əlaqədar, neft iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi artımın keyfiyyəti önəmli məsələ kimi qarşıya çıxır. Müvafiq təcrübələrin təhlili, uzunmüddətli inkişafa zəminlərin formalaşdırılması baxımından, iqtisadi artımın səmərəli strukturunun təmin edilməsi, ilk növbədə, iqtisadi diversifikasiyanın reallaşdırılması sahəsində neft iqtisadiyyatı mexanizmləri üçün xeyli güclü daxili məhdudiyyətlərin xas olması qənaətini möhkəmləndirir.

İqtisadi artım dinamikasında neft bumunun təsiri ilə şərtlənən xüsusiyyətlərin siyasət tədbirlərinin müəyyən edilməsində nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab edilir. Bu istiqamətdə aşağıdakılar diqqəti cəlb edir:

- Hasilatın sürətlə artması mərhələsində, xüsusilə, iqtisadi artım templərinin sıçrayışlı xarakter aldığı hallarda, neft gəlirlərinin istifadəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar, inflasiyanın güclənməsinin qarşısının alınmasının real prioritetə çevrilməsi zəruridir. Genişlənən imkanlar şəraitində dövlət xərclərinin artırılmasının, müvafiq istiqamətlər üzrə bütün təzyiqlərə rəğmən, makroiqtisadi stabilliyin gözlənilməsi baxımından iqtisadiyyatın “həcm etmə qabiliyyəti”ni aşmaması əsas hədəf kimi nəzərdə saxlanılmalıdır.

- Neft iqtisadiyyatlarının əsas zəif cəhəti kimi çıxış edən neft-qaz hasilatının dinamikasına və qiymətlərinə münasibətdə yüksək dərəcədə kövrəkliyə qarşı, iri həcmli strateji ehtiyatlar yaratmaqla makroiqtisadi stabillik üçün “təhlükəsizlik yasığı” təmin etmək praktikası yetərli vasitə ola bilmir. Bu istiqamətdə neft gəlirlərinin istifadəsinin təkmilləşdirilməsinə, inkişaf etmiş maliyyə və bank sistemlərinin formalaşdırılmasına yönəldilmiş sistemli islahatların aparılması məsələlərinin həllinin ön plana çəkilməsi vacibdir. Bununla belə, ilk növbədə, uzunmüddətli dövrdə dinamik inkişafın təmin edilməsi vəzifələri göz önünə alınmaqla, neft gəlirlərindən strateji ehtiyatların yaradıldığı şəraitdə də, effektiv iqtisadi diversifikasiya reallaşdırılması əsas prioritet olmalıdır.
- Hasilat bumundan öncə ölkədə zəif artım gücünə malik olan qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafına çoxistiqamətli və mərhələli proses kimi yanaşılmasına, inkişaf etməkdə olan neft iqtisadiyyatlarında genişmiqyaslı diversifikasiyanın qarşılaşdığı məhdudiyətlərin ardıcıl aradan qaldırılmasına və ya yumşaldılmasına yönəldilmiş strategiyaların əsasında mükün ola bildiyi nəzərə alınmalıdır. Diversifikasiya probleminin həlli zəruriliyini bəyan etməklə yanaşı, bu istiqamətdə bumun başlanğından real əməli fəaliyyətin ardıcılığı və sistemliliyi təmin olunmalıdır. Əslində, hasilatın sürətlə artmağa və böyük həcmli gəlirlərinin daxil olmağa başladığıda infrastrukturun inkişafı ilə yanaşı, qeyd edilən strategiyaların hazırlanıb həyata keçirilməsinə də start verilməli, o cümlədən insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatda emal sferasının formalaşmasına yönəlik dayanıqlı mexanizmlərin yaradılması məsələləri həll edilməyə başlanılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Achille T., S. 2008. Mineral-Rich Countries and Dutch Disease: Understanding the Macroeconomic Implications of Windfalls and the Development Prospects The Case of Equatorial Guinea April 2008 (1-5 n/b yar)
2. Anamaría, P. 2009. Oil Booms and Their Impact Through Fiscal Policy_ Department of Economics and Graduate School of Business Stanford University May 25, (n/b-2)
- Alexeev M., Conrad R. 2005 The Elusive Curse of Oil / SAN Working Papers Series No 7.
3. Auty, R. M. 2003. Natural Resources, Development Models and Sustainable Development Environmental Economics Programme Discussion Paper 03-01 June (y/p-1)

4. Auty R. M. 2001 The political economy of resource-driven growth European Economic Review 02/2001; 45(4-6):839-846. DOI: 10.1016/S0014-2921(01)00126-X
5. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. Makroiqtisadi göstəricilər. <http://www.cbar.az/lpages/statistics/key-macroeconomic-indicators/>
6. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. 2014. Bakı: Səda
7. Barnett, S and Ossowski R 2002. Operational Aspects of Fiscal Policy in Oil-Producing Countries // IMF Working Paper No 02/177
8. Benhua, Y., Yewfoong, L., Resource booms and economic development: the time series dynamics for 17 oil-rich countries Applied Economics Letters 10/2008; 15(13):1011-1014. DOI: 10.1080/13504850600972402
9. Benjamin Smith. Oil Wealth and Regime Survival in the Developing World, 1960–1999 Harvard University(n/b)
10. Betty Agnani and Amaia Izay 2008. Growth in an oil abundant economy: The case of Venezuela August, (n/b)
11. BP (2014). Statistical Review of World Energy, BP, London, U.K.
12. Гурвич Е., Вакуленко Е., 2009 Циклические свойства бюджетной политики в нефтедобывающих странах // Вопросы экономики N 2.
12. Гуриев, С. Плеханов, А., Сонин, К. 2010 Экономический механизм сырьевой модели развития «Вопросы экономики», № 3,
13. Гуриев С., Сонин К., 2010 Экономика «ресурсного проклятия» <http://experttalks.ru/sites/default/files/users/Alex/lib/GurievSonin-economikaResursnogoProkliatiya.pdf>
14. David, R. 1996. An Empirical Analysis of Dutch Disease: Developing and Developed Countries Illinois Wesleyan University(n/b 3)
15. Saqlain L. S., Abdul F., Nanthakumar L., Muhammad Sh. 2014 Empirical evidence on the resource curse hypothesis in oil abundant economy Economic Modelling Volume 42, October, Pages 421–429
16. Estimating the effects of oil price shocks on the Kazakh economy Marc Gronwald Johannes Mayr Sultan Orazbayev Ifo Working Paper No. 81(n/b)
17. Extractive Industries and Sustainable Development An Evaluation of World Bank Group Experience 2005
18. Gylfason. T. and Zoega, G. Natural Resources and Economic Growth: The Role of Investment www.bbk.ac.uk/ems/faculty/zoega/research/Natinvest31.PDF
19. Hilde, C. B. 1996. Sources of Business Cycles in Energy Producing Economies - The case of Norway and United Kingdom Discussion Papers No. 179 • Statistics Norway
20. Indermit, S. G., Ivailo, I., Willem, V.E and Donato, D. R. 2014 Diversified development making the most of natural resources in eurasia International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank 1818 H Street NW Washington, DC 20433

21. Jeffrey D. Sachs and Andrew M. Warner. 1997. Natural resource abundance and economic growth Center for International Development and Harvard Institute for International Development Harvard University Cambridge MA November
22. Junko K., and Vitali K. 2008. Impact of Government Expenditure on Growth: The Case of Azerbaijan WP/08/115(n/b)
23. Краснова Н. В. Политика народонаселения в арабских странах Персидского залива Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук, М.2010.
24. Lederman, D. and Maloney, William F., eds. (2007a) *Natural Resources: Neither Curse nor Destiny* (Washington, DC: The World Bank).
25. Lewis, J. D. 1994. Indonesia's Industrial and Trade Policy During and After the Oil Boom. Development Discussion Papers No. 491. June. Cambridge, MA: Harvard Institute for International Development.
26. Mehlum H., Moene K. O., Torvik R. 2005 Institutions and the Resource Curse // *Economic Journal*. Vol. 116, No 508. P. 1—20
27. Mehrara, M. (2009) Reconsidering the resource curse in oil-exporting countries Economics Department, University of Tehran, Tehran 14155-6445, Iran
28. Mehrara, M. (2008). The asymmetric relationship between oil revenues and economic activities: The case of oil-exporting countries. *Energy Policy*, 36(3), 1164-1168
29. Merlevedev, B. Bas Van Aarle & Schoors, K. 2004. Russia from Bust to Boom: Oil, Politics or the Ruble? William Davidson Institute Working Paper Number 72233.
30. Mineral-rich countries and Dutch disease: Understanding the macroeconomic implications of windfalls and the development prospects the case of Equatorial Guinea. 2008 World Bank Publications. April
31. Mohsen, M., Seyed Mohammad Hossein, Sadr., Atefeh, S. F. Threshold Effects In The Relationship Between Oil Revenues And Growth In Oil Exporting Countries (n/b 3)
32. Nina, B., Gaobo, P., Sweder van Wijnbergen. 2007. Nigeria's Growth Record: Dutch Disease or Debt Overhang? World Bank Policy Research Working Paper 4256, June
33. Olle Östensson and Aimable Uwizeye. 2000. Mapendano Growth and diversification in mineral economies Regional workshop for mineral economies in Africa Cape Town, South Africa, 7 to 9 November
34. Pinto, B. (1987) Nigeria during and after the Oil Boom: A Policy Comparison with Indonesia *World Bank Econ Rev* 1 (3): 419-445.
35. Полтерович, В., Попов, В. Тонис, А. 2007. Механизмы «ресурсного проклятия» и экономическая политика * "Вопросы экономики", № 6
36. Ramesh, R. & Roger, H. (2006) Growth, employment and the construction industry in Trinidad and Tobago *Construction Management and Economics* 24, 465–474
37. Robert, W. G. (2006) Oil exploration booms -- Is Houston next? *Houston Business*, issue Mar

38. Rodriguez, F., Sachs, J. D. 1999 Why Do Resource-Abundant Economies Grow More Slowly? Journal of Economic Growth, 4: 277-303 (September)
39. Roger, H. 2007. Booming hydrocarbon exports, deagriculturalization and food security in Trinidad and Tobago *Farm & Business: The Journal of the Caribbean Agro-Economic Society (CAES)* 7 (1) 51-79 (n/b 3)
40. Российская специфика "Голландской болезни". 2004: Вопросы экономики ДТ: 22.11
41. Sachs, J. D., Andrew M. 1999 Warner The big push, natural resource booms and Growth Journal of Development Economics Vol. 59 _ 43-76
42. Saqlain, L. S., Abdul F., Nanthakumar, L. , Muhammad, S. Empirical evidence on the resource curse hypothesis in oil abundant economy Economic Modelling journal homepage: www.elsevier.com/locate/ecmod
43. World Bank. World Development Indicators, 2000-2014 <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>
44. World Development Report 1997. Oxford University Press. World Bank 1818 H.Street, N.W., Washington, D. C.20433 USA
45. Zafar, A. 2004. What happens when a country does not adjust to terms of trade shocks?: the case of oil-rich Gabon. World Bank Publications. p. 9. ISBN 978-1-00-716495-7

Oil boom and economic growth rates: empirical study of the impact of short and long-term periods

Prof. Hamza Khalilov

Summary

The analysis of economic growth and structure of oil producing countries should be conducted taking into account the factor of oil boom, its short term and long term results. Based on statistical analysis it is found that, oil boom stimulates rapid growth of economy and for the post-peak period the growth is accompanied by the scale of use of oil revenues for economic and social development goals.

Rapid decrease of economic growth rates in post-peak period - for both short and long term periods should not be assessed as the manifestation of resource curse in all cases. On the other hand, countries rich in natural resources such as oil economies generally lower growth rates are not specific according to the results of empirical analysis. As the result of effect of different factors economic growth rates in individual countries for specific time periods can be relatively low.

Keywords: oil boom, economic growth, economic growth rate, the oil economies, the effect of high GDP base.

Əlavə

Neft iqtisadiyyatlarının seçilməsinin ölkələr üzrə meyar göstəriciləri

s.s	Ölkə	Dövrün əvvəli və sonuna yanacaq ixracı dəyərinin ÜDM-ə nisbəti(%)	Neft-qaz hasilatının orta illik artım tempi, %	ÜDM-in orta illik artım tempi		Emal sənayesinin orta illik artım tempi	
				%	Region üzrə orta göstəriciyə nisbətə, dəfə	%	Region üzrə orta göstəriciyə nisbətə, dəfə
1	2	3	4	5	6	7	8
2000-2013							
1.	Əlcəzair ⁴	39.4 30.0	0.5	3.9	0.9	2	0.37
2.	Anqola ³	79.1 50.5 ²	9.7	13.5	2.81	20.7	6.27
3.	Azərbaycan ³	28.3 40.2	13.1	17.1	3.17	8.3	1.57
4.	Burney ⁵	61.8 68.8	-0.8	1.1	0.13	-0.3	0.0
5.	Konqo	14.8 ² 52.8	0.7	4.6	0.88	8.7	2.49
6.	Ekvador	15.1 15.0	2.0**	4.5	1.29	5.2	1.48
7.	Qabon	43.1 60.0 ²	-1.2	2.7	0.52	2.8	0.8
8.	Iran	25.3 15.6	2.0	4.5	1.04	9.9	1.77
9.	Qazaxıstan ³	25.1 27.0	8.0	8.3	1.54	6.2	1.17
10.	Küveit	48.0 61.4	2.6	5.4	1.26
11.	Livya	67.9 32.1 ²	2.1	5.4	1.15
12.	Malayziya ⁵	10.0 16.0	1.5	4.9	0.54	4.1	0.42
13.	Nigeriya ⁵	45.4 17.4	1.7	8.5	1.63	10.1	2.89
14.	Oman	45.2 59.1	2.4	3.5	0.81
15.	Qatar	60.1 50.5	10.6	13.7	3.19	10.4	1.86
16.	Rusiya	20.4 17.7	2.5	4.6	1.02
17.	Səudiyyə Ərəbistanı	37.6 43.7	1.8	6.1	1.42	5.6	1.0
18.	Sudan ³	10.0 16.9 ²	11.5	7.3	1.43	4.7	1.38

1	2	3	4	5	6	7	8
19.	Trinidad və Tobako ³	36.3 38.3	8.6	6.5	1.71	8.9	3.18
20.	BƏƏ	68.1 65.0	2.4	4.1	0.95	3.4	0.61
21.	Venesuela	25.4 19.7	-1.1	4.2	1.2	2.1	0.91
22.	Yəmən ⁴	41.2 25.6	-1.6	4.1	0.87	5.1	0.94
1990-2000⁷							
1.	Əlcəzair	20.0 39.4	2.8	1.9	0.48
2.	Anqola ³	37.8 ² 79.1	4.6	1.6	0.7	-0.3	-0.2
3.	Konqo	14.3 14.8	5.1	1.0	0.43	-4.3	-2.87
4.	Ecvador	13.1 15.1	3.4	2.2	0.71	2.3	0.79
5.	Qabon	37.3 ² 43.1	0.2	2.3	1.0	3	2.0
6.	Iran	12.4 25.3	2.8	3.1	0.79	5.1	1.02
7.	Küveyt ⁶	35.3 48.0	8.6	6.9	1.92
8.	Malayziya	12.0 10.0	5.0	7.0	0.82	9.5	...
9.	Nigeriya	46.3 45.4	2.0	1.9	0.83	-1.4	-0.93
10.	Oman	48.6 45.2	4.3	4.5	1.15
11.	Qatar ³	35.3 ² 60.1	8.6	11.1	2.85	4.8	0.96
12.	Səudiyyə Ərəbistanı	38.2 37.6	3.0	2.1	0.54	5.6	1.12
13.	Suriya	15.4 18.1	4.5	5.1	1.31
14.	Trinidad və Tobako	25.5 36.3	5.6	3.2	1.03	4.9	1.69
15.	BƏƏ	43.1 68.1	2.4	4.8	1.23
16.	Venesuela	40.7 25.4	3.0	1.6	0.52	4.5	1.55
1980¹-1990							
1.	Əlcəzair	28.8 20.0	3.7	2.7	2.08	4.1	...

1	2	3	4	5	6	7	8
2.	Ekvador	13.7 13.1	3,4	2.1	1.4	0.1	0.1
3.	İndoneziya	14.3 10.0	1.8	6.1	0.77	12.8	1.35
4.	Küveyt	49.7 35.3	-2.2	0.5	0.38
5.	Liviya	... 33.6 ²	-2.4	-7.0	-5.34
6.	Nigerya	24.6 46.3	-0.8	1.6	0.94	0.7	0.37
7.	Oman	53.2 48.6	9.5	8.4	6.46	20.7	...
8.	Səudiyyə Ərəbistanı	59.6 38.2	-3.2	-1.3	-1	6.2	...
9.	Trinidad və Tobako	37.1 25.5	-0.7	-3.3	-2.2	-5.0	-4.17
10.	Venesuela	31.6 40.7	0.4	1.1	0.73	1.4	1.17

1. 1980-ci il üçün neft gəlirlərinin xüsusi çəkisi hesablama göstəricisidir (Rəsmi statistika məlumatları olmadığı üçün 1980-ci il üçün neft-qaz ixracından əldə olunan gəlirlərin payını hesablamaq lazım gəlir. Bunun üçün 1990-cı ildə ixrac gəlirlərini (WDI 2005) 1980-1990-ci illərdə neft-qaz hasilatının artım göstəricinə bölüb neft qiymətlərinin orta indeksinə (Brent marka üçün 1990-ci ilə nisbətən 1980-ci ildə 1.55) vurmaqla hesablanmışdır).

2. WDI-də zəruri göstəricilər verilmədiyə üçün yanacaq ixracının dəyəri kimi neft ixracının həcminə dair EİA-nın məlumatının (Mənbə: <http://www.eia.gov/cfapps/ipdbproject/iedindex3.cfm?tid=5&pid=57&aid=4&cid=QA,&syid=1990&eyid=2000&unit=TBPD>) Anqola, Konqo Demokratik Respublikası, Gabon, Liviya üzrə "Nigerian Forcados, Qatar üzrə "Brent" markalı neftin müvafiq illər üzrə qiymətlərinə vurmaq əsasında alınanan məlumatlar götürülmüşdür.

3. Neft bumunun iqtisadi artıma təsirini nisbətən dəqiq göstərmək üçün neft-qaz hasilatının sürətlə artdığı ölkələrin artım templərinə dair göstəricilərin son ili kimi hasilatın pik həddinə çatdığı dövr (Azərbaycan, Qazaxıstan, Trinidad və Tabacco üçün -2010, Sudan üçün 2009, Anqola üçün -2009-cü il) qəbul edilmişdir.

4. Artım göstəriciləri 2000-2010-cu illər üzrə hesablanmışdır.

5. Artım göstəriciləri 2000-2011-ci illər üzrə hesablanmışdır.

6. İraq tərəfindən işğalın baş verməsi nəzərə alınmaqla, Küveyt üzrə 1993-2000-ci illəri əhatə edən məlumatlar götürülmüşdür.

7. Sistem transformasiyaları ilə əlaqədar, iqtisadiyyatlarında dərin böhran proseslərinin yaşınmasını nəzərə alaraq, keçmiş SSRİ-yə daxil olmuş neft-qaz hasil edən ölkələr 1990-2000-ci illər üzrə siyahıya daxil edilməmişdir.